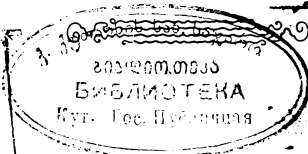

ილია ჭავჭავაძე

9:320.1

1918-01

აი ისტორია

111

საქართველოს

52.10
27.25
176
სპრ.

წიგნსაცავი

ტიფლისი

ელექტრომბეჭდავი მ. დ. კიკნაძისა, ელისაბედის ქ. № 17.

1909

ანი სტორია*)

წერილი პირველი

წლებადღელ თებერვლისა და მარტის ნომრებში რუსულმა ჟურნალმა СѢВЕРНЫЙ ВѢСТНИКЪ-მა დაჰბეჰდა ორი წერილი, რომელთათვისაც ავტორს დაურქმევია საერთო სახელი „Письма о Грузин“. რა აზრი ჰქონია ავტორს, როცა ამ წერილებისათვის ხელი მიუყვია, თითონვე მოგვითხრობს.

იგი წერილების თავშივე გვეუბნება, რომ განვიზრახეო გაკვრით (ბეგლო) ვაცნობო მკითველებს სურათი ქართველთა სულიერის და ნივთიერის ცხოვრებისა ისე, როგორც იგი გამოიხატა ქართველთა ისტორიასა, ლიტერატურასა და ეხლანდელ ყოფა-მდგომარეობის ფორმებშიაო. ამ ჩემის სუსტის ღვაწლით მსურსო განუღვიძო რუსეთის ინტელიგენციას წყურვილი უფრო ღრმად და ზედმიწევნით შეისწავლოს ეს ბევრ-გვარად საინტერესო

*) გაზ. „ივერია“ 1887 წ.

ერი, რომელიც, ავტორის ფიქრით, სხვა, ამიერ-კავკასიის ტომებზედ უმრავლესია, უფრო განვითარებული მოქალაქობრივად (ГРАЖДАНСКИ) და რომლის ჩამომდინარობა და ენა დღესაც უცნაურ საგნად მიაჩნიათ უუმეცნიერესს ანტროპოლოგებსა და ლინგვისტებსაო.

ამას ამბობს ავტორი 49 გვერდზედ თებერვლის ნომერში და ამ ნაირად გვაუწყებს თავის განზრახვასა და ნიშანში ამოღებულ საგანსა. ხოლო მარტის ნომრის 57 გვერდზედ იგივე ავტორი თავის განზრახულს საგანს ამ რიგად გვიხსნის: მე მინდოდა მეცნობინებინაო, — „საქართველოს ერი მართლა დიერდა, დაიცალა თავის ღონისაგან, თუ ჯერაც დღეს აქამომდე არ დაუწყვია სრული, ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ძალღონე მერმისისათვისაო. თუ ჩვენმა წერილებმა ამ ძირეულს და თავ-და-თავს საკითხს საკმაოდ ცხადი პასუხი მისცა, ჩვენ ჩვენს განზრახულს საგანს შესრულებულად ჩავთვლითო“. აქედამა სჩანს, რომ თავი და თავი საგანი ავტორისა ისა ყოფილა, რომ ამ ძირეულს საკითხს საბუთიანი პასუხი მოუპოვოს.

ჩვენ იმის გამოძიებაში არ შევალთ, — რამოდენად ეთანხმება თავში განზრახული საგანი ბოლოში გამოთქმულსა. ჩვენ მარტო ის გვიკვირს, რომ მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ამისთანა საკითხს იძლევიან ისტორიის მკვლევარნი. რომ ეს ჩვე-

ნი გაკვირვება ცუდ-უბრალო გამოკიდებად არა-
ვინ არ ჩამოგვართვას, საჭიროა გამოვწლათ ასო-
ასო იგი თავი და თავი საგანი. რომელიც ავტორს
ნიშანში ამოულია და რომლის მისაღწევად აუ-
ღია კალამი ხელში. გვეშინიან, გადასხვაფერება-
სიტყვისა. ან აზრისა არ მოგვივიდეს თარგმანში
და ამიტომ ავტორის სიტყვებს რუსულადაც მო-
ვიყვანთ. ავტორი ათავებს-რა თავისებურ გამოკვლე-
ვას საქართველოს ერის ძველის-ძველ ცხოვრები-
სას, ანბობს:

„Безъ яснаго знакомства съ этими доисто-
рическими условіями, читатель не могъ бы
вѣрно судить ни о его (грузинскаго народа)
литературѣ, ни о бытовыхъ явленіяхъ его
современной жизни и для него (для читате-
ля) не былъ бы рѣшенъ самый главный воп-
росъ, дѣйствительно-ли грузинскій народъ
старъ (!) и износилъ свои силы (!), или-же
онъ до сихъ поръ не начиналъ еще жить пол-
ною интенсивною (?) жизнью и сберегъ
свои силы для будущаго (!). Если письма
наши дали достаточно ясный отвѣтъ на этотъ
основной (!) вопросъ, мы считаемъ цѣль нашу
достигнутою“.

თუ ამას დავიჯერებთ, ისიც უნდა დავიჯეროთ,
რომ ყველაზედ ძირეული და თავი და თავი საგანი
რომელისამე ერის ისტორიის მკვლევარისა ისა

ყოფილა, რომ გამოარკვიოს, — დაბერდა იგი ერი და ღონისაგან დაიცალა, თუ ჯერ არ უწყის სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ღონე მერმისისათვის. ჯერ ქვეყანაზედ ამ აზრით არავინ შესდგომია ისტორიას და პირველობა ამაში ჩვენს ავტორს უნდა დაულოცოთ.

აშკარაა, ავტორს, ცოტად თუ ბევრად, უწამებია უკვე დაძველებული და ბევრთაგან გამტყუნებული აზრი ღრეპერისა იმის თაობაზედ, რომ ერსაც, როგორც თვითთოეულს ცალკე ადამიანს, თავისი ასაკები აქვს: ბაშვობა, ყრმობა, ქაბუკობა, ვაჟკაცობა და ბოლოს სიბერე, რომელსაც სიკვდილი მოსდევს აუცილებლად. ღრეპერის აზრით, ეს ყველა ერისათვის გარდაუვალი კანონია, როგორც ცალკე ადამიანისათვის, ამას ვერც ერთი ერი ვერ წაუვა, ვერ გადასცდებოა.

ჩვენს ავტორსაც ეს აზრი უნდა ჰქონდეს, როცა თავის თავს ჰკითხავს, — დაბერდა საქართველოს ერი, თუ არაო. უამისოდ მისი საკითხი მომცდარის კაცის ჩხირ-კედელობა იქმნება, ცუდ-უბრალოდ მოცდენა მიქმელისაცა და მსმენელისაც.

ან რა აზრი აქვს ერის სიბერეს? რას გვიქვიან ერის სიბერე? აიღეთ ეხლანდელნი ერნი ინგლისისა, გერმანიისა, ამერიკელ—ინდოელისა, აფრიკის ზანგისა, აბაშის ეთიოპელისა და გვითხარით, ამათში რომელი ვიგულისხმობთ ბებრად და რომელი ახალგაზდად? მართალია, ამათში არიან ძველ-

ნი და ახალნი და ეს სულაც იმ სიბერეს და სიყმაწვილეს არა ჰნიშნავს, რომ ერთს სიკვდილის მეტი არა დარჩენოდეს რა, როგორც ცალკე კაცს, სიბერეში ჩაფარდნილს, და მეორე-კი ზრდაში იყოს, მინამ დაბერდებოდეს და სიბერეს თან გადაჰყვებოდეს. ეგ ძველ-ახლობა მარტო იმას მოასწავებს, რომ ერთი ერი ადრე გამოსულა საისტორიო სარბიელზედ და მეორე გვიან

თუ ბევრი მაგალითია ისტორიაში, რომ ეროსრულიად აღგვილა დედა-მიწის ზურგიდამ, სიბერეს კი არ აბრალებენ ეხლადელნი მეცნიერნი, არამედ შინაურ საქმეთა მოუწყობლობას, ურიგობას და გარეშე მიზეზებს, მაგალითებრ, მტერთაგან ძლევასა, აკლებასა და აოხრებას. დაბერება ერისა რომ მართალი იყოს, მაშ, თავის დროზედ ინგლისის, საფრანგეთის და გერმანიის ერნიც სიბერეს გადაჰყვებიან, დაიხოცებიან, ამოსწყდებიან. ეს შესაძლოა მოჰხდეს, თუმცა ძნელად წარმოსადგენი-კია, მაგრამ, თუ მოჰხდა, აქ სიბერე არაფერს შუაში იქნება, იმიტომ, უფრო, რომ სიბერე ერისა არამც თუ ბუნებური მოვლენაა, არამც თუ არ არსებობს, წარმოდგენითაც-კი ყოვლად შეუძლებელია. ამაზედ სიტყვის გაგრძელება მეტი იქნება. თვითონ რუსულ ლიტერატურაშიაც-კი საბუთიანად გამოძიებულია ეს საგანი და ჩვენ არ გვახსოვს, რომ რომელსამე დაწინაურებულს მეცნიერს რუსეთისას არ გაეკვლიოს, ასე თუ ისე,

დრეპერის აზრი ამის თაობაზედ. ჩვენ გვიკვირს, რომ ავტორს, ვითარცა კაცს ასეთის ქექა-ქუხილით მოუბარს „О СВОБОДНОМЪ И ШИРОКО-ЛЮБЯЩЕМСЯ ПОТОКѢ СВѢТА И ЗНАНІЯ, О СВЯЗИ СЪ МОГУЧИМЪ, ГЛУБОКИМЪ РОДНИКОМЪ ОБЩЕЧЕЛОВѢЧЕСКОЙ МЫСЛИ“*), ზურგი შეუქცევია იმ პოტოკ-ისათვისაც და იმ როდნიკ-ისათვისაც და, არამც თუ რაშიმე გამოუყენებია, ყურიც არ უთხოვებია; მაშ, რაღა აზრი უნდა ჰქონდეს ამისთანა ყალბზედ შეყენებულ ფრაზებს, თუ ღვითონ მთქმელს საჭიროდ არ დაუნახავს არც ის პოტოკ-ი სვѣта и знанія, არც ის როდნიკ-ი общечеловѣческой мысли და მარტო ორიოდ კაცის ნათქვამს უანგარიშოდ, ბრძ დ გაჰყოლია, თითქო იმ მთელ კაცობრიობის აზრთა წყაროში, იმ ნათელისა და ცოდნის ნიადვარში მარტო დრეპერისა და მის მიმდევართა აზრი იყოს და სხვისა არავისი.

„სიბერე ერისა“, ჩვენის ფიქრით, უქმი სიტყვაა, მისი საგანი არ არსებობს და წარმოუდგენელიც არის. თუ ესეა, რის მაქნისია კაცმა ეგ უქმი, არაფრის მომასწავებელი, სრულებითაც არ არსებული საგანი იძიოს, ან მსოფლიო ისტორიაში საზოგადოდ, ან საქართველოსაში ცალკე. რაც არ არის და არც ოდესმე იქნება, იმის ძებნა ტყუილი მოცდენაა, წყლის ნაყვაა და, რასაკვირველია,

*) ავტორის სიტყვებია.

ყველას ნება აქვს, როგორც სურს, ისე შეიქციოს თავი. ეს კიდევ არაფერი. რაც უნდა იყოს, აქ დრეპერს მაინც იმოწმებს ავტორი თავის გასამართლებლად და ჩვენდა გასამტყუნებლად, თუმცა, ვიმეორებთ, მინამ ამას დაგვმართებდეს, ავტორმა ჯერ უნდა იკისროს, რომ მის-მიერ ქებულ-დიდებული *родникъ-и общечеловѣческой мысли*, ის *потокъ-и свѣта и знанія* „მისთვის ცარიელი ფრაზაა, მისთვის არ არსებობს. აკი ვამბობთ, ამ „ერის სიბერის“ გამო ავტორს კიდევ ხელ-მოსაქიდებელი ხავსი აქვს თავის გადასარჩენად. საქმე მეორე წინადადებაა.

„დაიცალა (ქართველი ერი) ღონისაგან (?), თუ ჯერ დღეს აქამომდე არ დაუწყვია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავის ძალღონე მერმისისათვისაო“ — (износилъ свои силы или же онъ досихъ поръ не начиналъ еще жить полною интенсивною жизнью и сберегъ свои силы для будущаго?).

აბა, ერთი გვითხარით, ეს „სბერეგъ свои силы для будущаго“ რა ჭკუაში მოსასვლელი საკითხია? ყველა-ყველა და ამისთანა საკითხს-კი არ მოველოდით არავისაგან. ვინც ამისთანა საკითხს იძლევა და ამრიგად, იმას ორი რამ უნდა რწმენად მიღებული ჰქონდეს, ერთი მეორეზედ უფრო საოცარი, უფრო საკვირველი, რომ სხვა ატრა ვსთქვათ-რა. ერთი ისა, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვ-

რება“ ღონისაგან სკლის ერსა, ესე იგი, ასუსტებს, აუძლოურებს და მეორე—არა ინტენსიური ცხოვრება-კი ანახვინებს ღონეს მერმისისათვის. დააკვირდით ზემო მოყვანილს სიტყვებს ავტორისას და დაინახავთ, რომ, თუ ამ სიტყვებში რაიმე ლოლიკაა, მისი საკითხი სწორედ ამ ორ გვარ რწმენისაგან მომდინარეობს. სხვა სათავე არა აქვს ამ საკითხსა. გაგონილა ეს სადმე და ვისგანმე? მაშ, რაღაზედ იხოცვენ თავს ევროპიელნი „სრულის ინტენსიურ ცხოვრებისათვის“, თუ იგი ღონეს არა ჰმატებს და ღონისაგან სკლის! სულღლები!. მოსულიყვნენ და ჩვენგან ჰკუა ესწავლათ!.. ის არა სჯობია ჩვენ, ქართველებს, მოგვბაძონ*), ინტენსიურ ცხოვრებას ჩვენსავით თავი არიდონ და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის. აი, ესეც თქვენი ახალი ამბავი! მოდით და ამას იქით ინატრეთ „სრული ინტენსიური“ ცხოვრება!.. დღეს აქამომდე გვეგონა, რომ ხსნა ერისა სწორედ მაგ ინტენსიურ ცხოვრებაშია და, თურმე ნუ იტყვით დასარჩობი ფონი-კი სწორედ ეგ ინტენსიური ცხოვრება ყოფილა; ღონისაგან არ დაცლა, ღონის შერჩენა ხომ ბედნიერებაა და, მაშასადამე, ბედნიერი ერისა ყოფილა, ვინც ამ ინტენსიურ ცხოვრე`ის მაცდუ-

*) ავტორი მერე დაგვიმტკიცებს, რომ ჩვენ სრულის ინტენსიურის ცხოვრებით არ გვიცხოვრია და (გვიხაროდეს!) ღონე შეგვინახავს მერმისისათვის.

რებას არ აპყოლია, მისგან არ გაბრიყვებულა და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის. ამაზე ბედნიერი უფრო დათვები და მგლები უნდა იყვნენ, რადგანაც ამათ გუშინდელი დღეც არ ახსოვთ და, მაშასადამე, ადამიანზედ უფრო მეტი ღონე შეუნახავთ მერმისისათვის. გაგონილა ასეთი სასაცილობა! გაგონილა ასეთი მოთხრა და გაბიაბრუება ისტორიისა! ჰოი, потокъ-ო свѣта и знанія, ჰოი, родникъ-ო общечеловѣческой мысли! რაზედ გაცუდდნენ ძალნი თქვენნი მომჯადოენი“?!

„ინტენსიური ცხოვრება“ ერთსა და იმავე დროს სათავეც არის და შედეგიც კულტურისა, რომელიც ათასის წლობით შენებულა, აგებულა, მართალია, კაცობრიობის დაუღალავ და დაუძინებელ ჯაფით, გარჯითა და მხნეობით, მაგრამ იმისთვის-კი არა, რომ ღონისაგან დაიცალოს, არამედ იმისათვის, რომ უფრო გაღონიერდეს, გაძლიერდეს, გამოფოლადდეს, გამოჯიქდეს არსებობისათვის საჭიდაოდ. ამიტომაც კულტურა და მასთან განუყოფელი ინტენსიური ცხოვრება კაცობრიობის ღონისა და სიმკვიდრის დედა-ბოძია, ქვა-კუთხე-ლია. იგია თვითონ დაუშრობელი სათავე ღონისა, იგი ღონის-ღონეა ერისა, თუ ასე ითქმის, — იგი ფარია და ხმალი არსებობისათვის ჭიდილში. თუ კულტურა, ინტენსიური ცხოვრება ერს არ აღონიერებს, არ აძლიერებს და, პირ-იქით, ღონისაგან სკლის, ვილა ოხერი იქნება ინატროს და თავი

გამოიღოს კულტურულ, ინტენსიურ ცხოვრებისათვის.

ღონე შეინახება მერმისისათვისაო, გვანუგეშებს ავტორი. კაი ნუგეშია, კაცმა პური აღარა სჭამოს, რომ კბილები არ გაუცვდეს და მერმისისათვის შეინახოს. რა ოხრობისათვის-ღაა საჭირო, რიღას მაქნისია ის შენახული ღონე, თუ არ იმავ ინტენსიურ ცხოვრებისათვის. თუ ესეა, ან თვითონ ინტენსიური ცხოვრება რის მაქნისია, თუ ღონისაგან სკლის ერსა, ასუსტებს, აუძღურებს! ეს რა ბაბილონის გოდოლია, არ გვესმის და იქნება ავტორმა შემდეგს წერილებში აგვიხსნას.

ეხლა კი უსაბუთოდ ჰკიცხავს ავტორი ჩვენებურ ინტელიგენციას 54 გვერდზედ, რომ „ტყუილად აზნევს აქ (საქართველოში) მზე თავის ბრწყინვალე და სიციცხლის სასიხარულო სხივებსაო. იგი თითქო არც ათბობს, არც ანათებს და მარტო თვალს ახამხამებსო. რად არის ასე. ჰკითხულობს გულშემატკივარი ავტორი: კაცს აქ სული რად უგუბდება და რატომ ნათელი არა ნათობსო. ბევრიაო ამისი მიზეზი და უპირველესი, თავი და თავი ის არისო, რომ აქაურ ინტელიგენციას თავი შეუკეტნია, „потерявъ связь съ могучимъ и глубокимъ родникомъ общечеловѣческой мысли“.

ჩვენ გვგონია, რომ ავტორი არ უნდა უწყობოდეს ჩვენებურს ინტელიგენციას ამისთვის, თუ თავისი დედა-აზრი, თავისი მოძღვრება „ღონის

„შენახვაზედ“ მართლა სწამს. ავტორს, წყრომის მაგიერ, უნა გახარებოდა, რომ ჩვენებური ინტელიგენცია მისის რეცეპტით იქცევა ამ შემთხვევაში: ლონეს ინახავს მერმისისათვის და ამიტომაც თავი შეუკეტნიზ, რომ კაცობრიობის „ინტენსიურმა აზრიანობამ“ ლონე არ შემოახარჯვინოს.

აი, სადამდე მიჰყავს კაცი უთავბოლო ფრაზებსა. ის თავი და თავი საგანი, რომლის გამოსარკვევადაც აულია ავტორს კალამი ხელში და რომელიც გამოთქმულია ზემო მოყვანილ რუსულ ციტატაში, აშკარად გვეუბნება, რა განძის პატრონი ყოფილა ჩვენი ავტორი. მას სწამებია ჯერ ისა, რომ ერის ცხოვრებაში სიბერეს თავისი ადგილი აქვს, მეორე ისა, რომ „ინტენსიური ცხოვრება“ ერისა ლონის გამომცლელია და, მაშასადამე, დამაუძღლურებელი, მესამე ისა, რომ რომელს ერსაც ინტენსიური ცხოვრება არა ჰქონია, ჰქვა უხმარია და ლონე შეუნახავს მერმისისათვის და, მაშასადამე, წინ უნდა იყოს იმ ერზედ, რომელიც მისცემია ინტენსიურ ცხოვრებას და ამობაში ლონისაგან იცლება. ესეც გამოვიდა სლავიანოფილების მოძღვრება, მერე მარტო იგი ნაწილი ამ მოძღვრებისა, რომელიც დიდისა და პატარისაგან სასაცილოდ აგდებულია.

ამას გვეუბნება კაცი, რომელიც ჰკიცხავს ჩვენებურ ინტელიგენციას, თავი შეგიკეტნიათ და არ ეწაფებით კაცობრიობის აზრთა ყოვლად შემძ-

ლებელ წყაროსაო! უმეცრებას ის კაცი უკიჟინებს სხვას, რომელსაც „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ერის ღონისაგან დამცლელი ჰგონია და არა-ინტენსიური ცხოვრება კი—ღონის შემნახველი.

ახლა, აბა, ჰნახეთ, სხვა ადგილას იგივე ავტორი იმავე ინტენსიურ ცხოვრებას რა ფრაზებით, რა ბუკითა და ნალარით აქებ-ადიდებს: „всесильная современность, могучій и глубокий родникъ общечеловѣческой мысли, свободный и широко-люющійся потокъ свѣта и знанія, общечеловѣческая сокровищница слова и мысли“. და სხვანი და სხვანი ახლა ერთი ჰკითხეთ ავტორს, საიდან არის ყოველივე ეს, თუ არ „ინტენსიურ ცხოვრებისაგან?“. რამ შეჰქმნა ეს ყოველად შემძლებელი ეხლანდებლობა, ეს ღონიერი და ღრმა წყარო კაცობრიობის აზროვანობისა, ეს თავისუფალი და განივრად მომდინარე ნიაღვარი ნათლისა და ცოდნისა, ეს კაცობრიობის საღარო სიტყვისა და აზრისა, თუ არ „ინტენსიურმა ცხოვრებამ?“

ნუ თუ ყოველივე ეს ერთად და თვითოეული ცალკე უტყუარი ნიშანი და მაგალითი არ არის „სრულის ინტენსიურის ცხოვრებისა?“ თუ ესეა, ამის მთქმელს განა-ღა შეეძლო ბოლოს ეს ეკითხნა:

„Грузинскій народъ старъ (?) и износилъ свои силы (?), или онъ до сихъ поръ не начи-

ნაღ ანე ჯიფ პოლნოუ ინტენსივნოუ (?) ჯიზ-
ნოუ ი სბერეგუ სვოი სილუ დუა ბუდუაგო (?)“

ორში ერთი; ინტენსიური ცხოვრება ან ღონეა,
ან ღონისაგან დამცლელი. რომელი ერთი დავუ-
ჯეროთ ავტორსა. აქ ბევრი ლაპარაკი საჭირო არ
არის. ან ზემოხსენებული ქება-დიდება ცუდ-უბ-
რალო ფრაზებია მტვერის ასაყენებლად, ან ეს
უკანსკნელი ლათაიად მოყვანილია. თუ ერთიცა
და მეორეც მართლა ცარიელი ფრაზები არ არის
და აზრი რამა აქვთ, ძნელად დასაჯერია, რომ
ერთისა და იმავე კაცისაგან იყოს ნათქვამი.

ახლა ჩვენ ხომ ვიცით, რა ღრმა აზრი და საგა-
ნი ჰქონია ავტორს, როცა თავისის წერილებისა-
თვის ხელი მიუყვია. საგანი, როგორც ჰხედავთ,
ურიგო არ არის, რადგანაც აქედამ ერთი კარგი
რჩევა გამოდის: ვერიდნეთ ინტენსიურს ცხოვრე-
ბასა ერთი ათასიოდე წელიწადი კიდევ და ამით
ღონე შეგვეწახება უფრო შორეულ მერმისისათვის.
და თუ ეს ღონის შენახვა კარგია, ჩვენს შემდეგ-
თაც ვუანდერძოთ, ესევე ჰკუა იხმარონ, იმათაც
ზურგი შეაქციონ ინტენსიურ ცხოვრებას და ამით
ღონე შეინახონ მერმისისათვის და ეგრე ერთი
შთამომავლობა მეორეს მიჰყვეს ქვეყნის დასასრუ-
ლამდე. ახლა დაიჟინებთ და იკითხავთ — ეგ ღო-
ნე რაღა ეშმაკად უნდა ერსა, თუ ყოველთვის ზან-
დუქში შენახული ექნებაო? ამისი-კი რა მოგახსენ-
ოთ. ხოლო ეხლა კი ადვილად გასაგებია, ველურ-

ნი ერნი რად უფრთხიან, როგორც ჭირს, ინტენსიურს ცხოვრებას? თურმე ნუ იტყვით, არ იხარჯებიან და ღონეს ინახავენ მერმისისათვის. მეტი ჭკუა-ლა გინდათ! რომ სწორედ ამ ჭკუაზედ გვივლია ჩვენც, ამას ავტორი სცდილობს თავის წერილებში დაამტკიცოს. ეს ახალი მეცნიერება დღეს აქამომდე არავინ იცოდა და მადლობა ღმერთს, „СЪВЕРНЫЙ ВѢСТНИКЪ-მა ქვეყანას შეატყობინა, ჩვენის ავტორის შემწევობით. რა თქმა უნდა, ინგლისი, საფრანგეთი, გერმანია და ერთობ მთელი ევროპა თავს დაანებებს ინტენსიურ ცხოვრებას და ღონეს შეინახავს მერმისისათვის ჩვენებურად, ქართველურად. მაგრამ ვაი, თუ გვიან-ლა იყოს ევროპისათვის ეს ახლად ნაპოვნი წამალი „ღონის შენახვისა“.

ყოველივე ესეც საკმაო საბუთს გვაძლევს ამაზედ გაგვეთავებინა ჩვენი საუბარი. ვინც ისტორიაში იმას ეძებს, — აცა, ვინ არ მიეცა ინტენსიურს ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახა მერმისისათვისაო, იმასთან ლაპარაკი მეტია. მაგრამ ჩვენ მაინც ამით არ ვათავებთ ჩვენს საუბარსა, იმიტომ რომ ერთს აღგილას (ნჲ გვერდზედ) ავტორი ამბობს, მე იმისთანა მხარეს ქართველთა ცხოვრებისას უნდა შევეხოვო, რომელსაც ჯერ არავინ შეჰხებია ქართულს ლიტერატურაში და ამაში პირველობა მე შემხვდაო. მოდით და წყურვილი ნუ აგეშლებათ ბოლომდე მიჰყვით ავტორსა.

შემდეგში გავსინჯავთ, რა გზით, რა „ინტენსიურ ცოდნით“, ერთის სიტყვით, რა საგზლით უვლია ავტორს თავის ძირეულ და თავ და თავ საგნამდე მისალწევად და რა საკვირველებანი აღმოუჩენია გზა და გზა მსოფლიო ისტორიისათვის საზოგადოდ და ჩვენისათვის ცალკე.

წერილი მეორე

ჩვენა ვნახეთ, რომ ავტორმა Письма о Грuxin-სამ თავ და თავ საგნად წინ დაიყენა შეგვატყობინოს, — „დაბერდა საქართველოს ერი და დაიცალა ღონისაგან, თუ ჯერ აქამომდე არ დაუწყვია სრული ინტენსიური ცხოვრება და თავისი ძალ-ღონე შეუნახავს მერმისისათვის“. რა პასუხს მისცემს ავტორი ამ საკითხს, ამაზედ ბოლოს ვიტყვით. ჯერ გამოვიკვლიოთ — რა სამეცნიერო მეთოდით მიჰმართა თავის ახირებულ საგნის გამორკვევასა.

თვითონ ავტორი ამაზედ არას ამბობს პირდაპირ. არც საჭირო იყო: თვითონ წერილები ავტორისა ამ შემთხვევისათვის „მოდის მნახეა“. თუნდა ეგეც არ იყოს, რაკი ავტორი უკიჟინებს ჩვენს ლიტერატურას, არ იცის, რა არის „შედარებითი მეთოდი კვლევისაო“ (сравнительный методъ) და კრიტიკით არ შეჰხებია საქართველოს ისტორიისაო, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თვითონ ამისი მოკიჟინე ავტორი ამ მეთოდს და ამ კრიტიკას იხმარებს.

ძალიანა ვწუხვართ, რომ კარგა ხანს თავი უნდა დავანებოთ ავტორსა და შევეუდგეთ იმის ახსნას თუ — რის მომასწავებელია „შედარებითი მეთოდი“ და რასა ჰნიშნავს. ეს საჭიროა იმისათვის, რომ გავიგოთ — რის არ ცოდნა უკიჟინებია ავტორს ჩვენის ლიტერატურისათვის, ესე იგი, რა მოუთხოვნია ჩვენგან, რომ იგივე მოვსთხოვოთ თვითონ მას, რადგანაც, — როგორც ეტყობა, — იგი ამ მეთოდისათვის თავ-გამოდებულია და თავ-დადებულნი. რა თქმა უნდა, ვრცლად ამის ახსნას ვერ გამოვუდგებით, რადგანაც ამისათვის არც დროა და არც ადგილი პატარა გაზეთში. ამის ახსნას ჯონ-სტუარტ მილლმა რამდენიმე დაბეჭდილი თაბანი მოანდომა თავის სახელოვან თხზულებაში, რომელსაც „სისტემა ლოლიკისა“ ჰქვია.

ამ ეამად ჩვენთვის საკმაოა, მარტო თავიდა-თავი ძარღვი გავუგოთ ამ მეთოდსა, ისიც იმ საგნების მიხედვით, რომელნიც ერთად კრებულად შეადგენენ ისტორიას მთელის მისის ვრცელის მნიშვნელობითა. რა თქმა უნდა, აქაც ისე ვერ გადავურჩებით, რომ სიტყვა არ გაგვიგრძელდეს. თვითონ საგანია იმისთანა რთული და მრავალ ფესვ-შტოიანი, თუმცა ჩვენი სურვილი-კია, რომ მარტო დედა-ძარღვს მეთოდისას მივაგნოთ და სხვას ყველას, მის მეტ-ნაკლებობას და გარემოცულობას, გზა ავუქციოთ.

ჩვენ წინაღვე ბოდიშს ვიხდით ჯერ ჩვენის პირ-

და პირის საგნიდამ გადახვევისათვის და მერე იმისათვის, რომ აქ იძულებულნი ვიქნებით ბევრი იმისთანა სიტყვები—ქართული თუ უცხო—ვიხმაროთ, რომელთაც ჯერ აღგილი არ დაუქვრიათ ჩვენს ენაში. ტერმინების უქონლობა ამ შემთხვევაში მეტისმეტად აბრკოლებს კაცსა და, იმას გარდა, რომ აძნელებს გაგებას ნათქვამისას, სიტყვასაც ძალაუნებურად აგრძელებს, თვითონ ენასაც აქრელებს, ამძიმებს. ეს აქრელება და დამძიმება არ უხდება არც წერასა, არც ლაპარაკსა და ამიტომაც, როგორც საკითხავად, ისეც სასმენლად, მოსაწყენია. ჩვენი უგეში ამ შემთხვევაში ის არის, რომ ვინც სიტყვაში აზრს ეძებს და არა მარტო გარჟობასა და სიამოვნებას, ის არ შეუშინდება ამ მოწყენასა და გაირჯება, ძალაუნებური სიმძიმე ენისა აიტანოს აზრის გაგების სურვილით.

არის იმისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, სადაც მკრელი და გამომძიმებელი გონება ადამიანისა თავ-გამოდებული იბრძვის შეიტყოს სასურველი, გაიგოს, ახსნას უტყუარად და შეუცდომლად, მაგრამ ამისათვის ვერავითარს გარეგანს საბუთს ვერ ჰპოულობს დასაბჯენად და ფეხის მოსაკიდებლად. ამისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, ყველა მეცნიერებაში არის და, სხვათა შორის, ისტორიაშიაც. ისტორიაში ეგ სფერა პირველ-ყოფილი, პორველ-დაწყებითი მდგომარეობაა თვითეულის ერისა და აქედამ მთელის კაცობრი-

ობისაც. ეს მდგომარეობა იმ ხანას ეკუთვნის, რომელსაც ისტორიის წინად ყოფილს დროს ეძახიან, ესე იგი, იმ დროს, რომლის ხსოვნა არა აქვს ისტორიასა და მოუსვენარი, ცოდნის ხარბი გონება ადმიანისა-კი სცდილობს, რაც ისტორიას არ დაუხსომებია, იგი თვითონ გვიამბოს, გვაცოდინოს. საიღამ და როგორაო? იკითხვენ. მართლა-და საიღამ და როგორ მაშინ, როდესაც არავითარი პირდაპირი მთხრობელი, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ არსებობს?

პროგრესიო, ამბობს ფილოსოფიის ბეკონი: არის გაუთავებელი შორს გადადგმა არ-შესაძლებელის საზღვრებისაო. მართალიც არის: ვის ეგონა, რომ შესაძლებელია უშველებელ მანძილზედ კაცი კაცს გამოეღაპარაკოს თვალის დახამხამების უმალ? ვის ეგონა, რომ შესაძლოა ორთქლმა სახლის ოდენა ვაგონები გააქან-გამოაქანოს გაჭენებულ ცხენზედ უფრო სწრაფად? დღეს ყველა ეს არის და, ამ სახით, საზღვარი არ-შესაძლებელისა ამაების შესახებ, წინად ახლო მდგარი, დღეს შორს გადადგმულია, ანუ, უკედ ვსთქვათ, საზღვარმა შესაძლებელისამ ადგილი გადაინაცვლა და შორს გაიწია.

ესევე არ-შესაძლებელი შესძლო ადმიანის გონებამ, როცა შეუდგა იმის გამოძიებას და გაგებას, თუ რა მდგომარეობაში იყო კაცობრიობა საზოგადოდ, ან თვითეული ერი ცალკე იმ დროს, რომელიც ისტორიას არ დაუხსომებია, ან თვალი

არ შეუსწვრია. აქ ის მდგომარეობა იგულისხმება, რასაც „ცივილიზაციას“ ეძახიან. ცივილიზაცია, ანუ წარმატებულობა ადამიანისა, მიზეზი-კი არ არის, არამედ შედეგია ყოველ იმ ძალ-ღონისა, რომელნიც ერთად, კრებულად მოქმედობენ კაცობრიობაში საზოგადოდ და თვითეულ ერში ცალკე. ამ გვარს ძალ-ღონეს სოციალურ ძალ-ღონეს ეძახიან. ცოდნა, გონებრივი და ზნეობრივი აღმატებულობა, მრეწველობის, სიმდიდრის მეტ-ნაკლებობა, რწმუნება (Вѣрованія) იმ საგნების მიმართ, რომელიც ადამიანისათვის უდიდესად მისაჩნევია, მართველობა, წეს-წყობილება ოჯახებური, საზოგადოებური, სამოქალაქო, კანონები, ჩვეულებანი, ზნეხასიათი და სხვა ამისთანა სულ ერთად, ერთს ღროს მომქმედნი, ჰქმნიან იმას, რასაც რომელსამე ღროის მდგომარეობას ერისას, თუ კაცობრიობისას, ეძახიან, ანუ ცივილიზაციას თავისის მეტ-ნაკლებობით.

ყოველივე ეს, თუ ისტორიის წინად ყოფილ ღროს ავიღებთ, ცხრა კლიტით დაკეტილი სალაროა და გასაღები ზღვაშია გადაგდებული. ადამიანის გონებამ მაინც იპოვა ეს გასაღები და ამ სალაროს კარი გაგვიღო ცოტად, თუ ბევრად.

ეს გასაღები ზოგში იგი ამბებია, რაც ადამიანს დაუხსომებია ზღაპრულად. ეს ზღაპარ-ნარევი ამბები, თქმულობანი, რა თქმა უნდა, მოწმად და საბუთად მოსატანნი არ არიან რომელისამე ყო-

ფილის საქმისა. ამ მხრით იგინი ძალიან ცოტად დასაჯერნი და სანდონი არიან. მაგრამ ხშირად ამისთანა ამბებში ჰპოულობენ ბევრს მართალს აღწერას ზნე-ჩვეულებისას. სასაფლაონი და სამარხნი ნაშთნი აკლდამებსა და კუბოებში ძველის-ძველის ღროებისანი—ესენიც მეცნიერებამ გამოიყენა იმ ცხრა კლიტით დაკეტილის გასაღებად. თვითონ ენა ადამიანისა, მისი სიტყვიერება მთელი ხელთ უქმნელი ისტორიაა ერისა ცალკე და კაცობრიობისა საზოგადოდ. ეტნოლოგიური აღწერა კაცთა ნათესავისა, ყოველის ცალკე თესლისა მთელს დედამიწის ზურგზედ, ბევრს რასმე მოგვითხრობს მასზედ, თუ ვინ და რა საიღამ წამოსულა, როგორ უკლია და სადამდე მისულა.

რამოდენადაც ზედ-მიწევნით გამოვიკვლევთ ენას, მითოლოგიას, ზნე-ჩვეულებას, სარწმუნოებას, არხეოლოგიურსა და ეტნოლოგიურს ნაშთსა და კვალსა, იმოდენად ძლიერ ვრწმუნდებით, რომ აზრი დღევანდელის ველურის კაცისა იმ მდგომარეობაშია, როგორც პირველ-დაწყებითი სადღეე შემდეგისა. ამავე დროს დავინახავთ, რომ განათლებულის კაცის ჰკუას დღესაც საკმაოდ აჩნევია კვალნი, ნიშანი იმ წინანდელის მდგომარეობისა, რომლის მიხედვით ველური კაცი წარმოადგენს სულ უმცირესს და განათლებული კაცი-სულ უდიდესს პროგრესსა¹⁾.

1) ტეილორი.

ყოველ ამაგებში ენა, როგორც გასაღები დაკეტილისა, ყველაზედ უფრო შემძლებელია და ყველაზედ სანდო მოწამეა ცივილიზაციის ისტორიისათვის, რადგანაც უფროს ერთს შემთხვევაში ერთობა ენისა მოასწავებს ერთობას კულტურისას. მაგალითებრ, გამოცნობილია, რომ რამდენადაც ბევრია საერთო სახელები ენაში და ახლოა ერთმანეთზედ მათი მნიშვნელობა, იმოდენად შესაძლოა გამოვარკვიოთ ცოდნა ეპოქისა²⁾). ენის მკვლევარი მეცნიერება ფილოლოგიაა და ამიტომაც მართალს ამბობენ, რომ ფილოლოგია და ისტორია მხარ და მხარ დადიან, ერთმანერთს ჰშველიან, რადგანაც ცხოვრება ერისა გადაშლილია, გამომხვევებულია მის ენაში. რომელიც უტყუარი სარკეა ყოველის მისის თავ-გადასაყალისა და ყოფა-ცხოვრების ცვალებადობისაო³⁾

აქედამა სჩანს, ენის გამოკვლევა რა დიდი ღონეა ადამიანის გონებისათვის და ფილოლოგია, როგორც ენის მკვლევარი მეცნიერება, რა სამსახურს უწევს ისტორიისა მის წინა დროთა აღსადგენად და საცნობელად. ეს ღონე გამოიჩინა ფილოლოგიამ უფრო მაშინ, როცა ადამიანის გონებამ მიაგნო ერთს გვარს გზას კვლევისას, რომელსაც „შედარებიფი მეთოდი“ -- ჰქვიან. ამ მეთოდმა, სიტრთხი-

²⁾ ჯონ-სტუარტ მილლი.

³⁾ ეიჭვოფი.

ლითა და ცოდნით ხმარებულმა, ისეთი ზედ-მიწევნილობა აღმოიჩინა, ისეთი სახელი დაიგდო, რომ არ არის მეცნიერება, რომელიც, საცა საქროა, ამ მეთოდს არა ჰხმარობდეს. ამ მეთოდით ბევრს წყვდიადსა და ბნელს ნათელი მოეფინა, ბევრი დაფარული გამომწვედა. ამიტომაც ამბობს ერთი მეცნიერი⁴⁾, რომ „შედარებითი მეთოდი ერთი და უდიდესი ძლევა-მოსილობაა გონებითად ჩვენის საუკუნისაო“. მისის სიტყვით, ამ მეთოდმა იმისთანა გზა გაგვიქრა, რომლის შემწეობითაც დღეს შესაძლოა მთლად უექვოდ დაგრწმუნდეთ იქ, საცა უწინ მარტო ამიციანებით და ექვით ლაპარაკი იყო. ამ მეთოდამ მოგვცაო, ამბობს იგი, ღონე და სახსარი შინაგანის საბუთებით დავამტკიცოთ უფრო ცხადად და უტყუარად ის, რასაც გარეგანი საბუთები არა აქვსო.

პირველი, რომელმაც ეს მეთოდი იშვილა, ფრიმანის სიტყვით, არის ფილოლოგია და მას აქედ ფილოლოგია, ანუ, უკედ ვსთქვათ, შედარებითი ფილოლოგია ისეთს მაგარს საფუძველს დაებჯინა, რომ შვეერა ძალი ველარ შეარყევსო. თუმცა იმ ხანასი, რომელსაც შედარებითმა ფილოლოგიამ თავისი ნესტარი გაუბნია, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ დარჩენილა, არავითარი პირდაპირი ქეში, მაგრამ, ამ-

⁴⁾ ელუარდ ფრიმანი, ინგლისელი, კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორი.

ბობს იგივე ფრიმანი, საბუთები შედარებითი ფილოლოგიისა უფრო საიმედოანი არიან, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ისტორიისაო. ამ გზით ჩვენ იმისთანა ამბებს ვცნობულობთო. რომელთ შესახებ შეუძლებელია გარეგანი საბუთი, მაგრამ შინაგანი საბუთი-კი, რაკი ერთხელ ნაპოვნია და დადგენილი, შეუწყვეელია და ყოველს ექვს უკარგავს ადამიანსაო.

ეს ჩვენი ნათქვამი თუმცა გვეუბნება, რის მომასწავებელია და რა ღირსებისაა შედარებითი მეთოდი, მაგრამ ჯერ კიდევ საკმაოდ არა ჰხსნის, თითონ მეთოდი რაში მდგომარეობს. თუ აქ, ვიდრე ამას ავხსნიდეთ, უფრო შედარებითი ფილოლოგია ვახსენეთ, მარტო იმისთვის, რომ თვით მეთოდის ახსნა გავიადვილოთ, იმიტომ-რომ სხვა სამეცნიერო სფერაში ეს მეთოდი ისე საკუთრად, მარტივად და შეურევნელად დასანახი არ არის, როგორც ფილოლოგიაში.

თვითონ სიტყვა „შედარება“, ცოტად თუ ბევრად, გვამცნევს—რა უნდა ვიგულისხმოთ, როცა ვამბობთ „შედარებითი მეთოდი“. შედარება იმ მოქმედებას გონებისას ჰქვიათ, როცა ორს ანუ რამდენსამე საგანს ერთმანეთს წაუყენებს, დაუპირდაპირებს, რომ აღმოჩნდეს, რაში აქვს მსგავსება, ერთნაირობა და რაში სხვაობა და სხვანაირობა. შედარების საგნად შესაძლოა რამდენიმე სხვა-და-სხვანაირი შემთხვევაც იყოს ერთისა და იმავე მოვლე-

ნისა, ხოლო იმისთანა შემთხვევანი-კი, რომელ-
შიაც გამოსაძიებელი მოვლენა თავს იჩენს ასე თუ
ისე.

სწორედ რომ ვსთქვათ, სიტყვა „შედარება“
სრულიად არ უხდება, სრულიად არ შეეფერება იმ
გვარს კვლევას საგნისას, რომელსაც ამ სიტყვით
ჰხატავს მეცნიერება ყველა ენაში. ეს გვარი კვლევა
შედარება-კი არ არის, სწორედ ის არის, რომ
კაცი კვალში ჩაუდგეს რომელსამე საგანს, ანუ მოვ-
ლენას, რომ ან სათავიდამ ბოლომდე ჩამოჰყვეს,
თუ სათავე ვიცით და ბოლო არა, და ან ბოლო-
დამ სათავემდე აჰყვეს, თუ ბოლო ვიცით და სათა-
ვე არა, და ამისათვის კიბედ გაჰხადოს ყოველივე
შემთხვევა, ყოველივე დრო, ყოველივე ადგილი,
სადაც კი ან საგანს, ან მოვლენას თავი გამოუჩე-
ნია. ვსთქვათ, შეგხვდა ქართული ბავშვური სიტყვა
„აჩუა“. საიღამ არის ეს სიტყვა, რის მომასწავებე-
ლია და ჰნიშნავს იმას თუ არა, რასაც ბავშვი ამ
სიტყვით ასახელებს? ჩვენს ენაში ამ სიტყვის ასა-
ხსნელს ვერაფერს ვიპოვნით. თუ კვალში ჩაუდ-
გებით და სხვა ენებს ამ განზრახვით მოვჩხრეკთ,
დავინახავთ, რომ სანსკრიტულად⁵⁾ *açva*, ზენდუ-
რად⁶⁾ *aspa*, ლათინურად *equus*, ირლანდიურად
ech, ლიტოვურად *aszwa* (ცხენსა⁷⁾) ჰნიშნავს და

⁵⁾ ძველის-ძველი ენაა.

⁶⁾ ძველის-ძველი სპარსული.

⁷⁾ შრადერი.

ყველგან ისმის ცხადად და ნათლად ჩვენებური „აჩუა“. ცხადი არ არის ეხლა, რის ნაშთია და საიღამ წარმომავალია ეს სიტყვა „აჩუა“, რომელსაც დღეს ჩვენში მარტო ბავშვი ჰხმარობს, ან ბავშვისათვის ვხმარობთ ცხენის მაგიერ?

რა თქმა უნდა, ეს ამბავი, ასე ობლად და მარტოდ აღებული, იმდენად არა არისრა, რომ კაცმა მისდა მიხედვით რაიმე გადაწყვეტილი აზრი შეადგინოს ან ერთა შთამომავლობასა და ნააესაობაზე, ან რაიმე მახლობელობაზე. ხოლო ყოველივე ამისთანა ამბავი, ცალკე, თუ სხვებთან ერთად, ისტორიის მკვლევარისათვის ანგარიშ-გასაწე-ვია იმოდენად, რამოდენადაც იგი ანიშნებს ზედ-გავლენას, დამოკიდებულებას ერთმანეთზე სხვა და სხვა ერებისას, რომელნიც, რაკი ამისთანა საბუ-თია, უეჭველია ერთმანეთს ოდესღაც შეჰხვედრიან ისტორიის გზაზედა ისე, თუ ასე. ფრიმანი უფრო დიდს ავალას აძლევს ამისთანა ამბავსა, თუმცა ზოგი-ერთნი ამაში უცილობელად ბევრს არას უთმობენ ამ მეცნიერს.

ფრიმანს მოჰყავს, მაგალითად, სიტყვა mill, molare, რუსული МОЛОТЪ და ამბობს, რომ ერთ-გვარ ენების ჯგუფში ყველგან ეს თავდაპირველი ძირი სიტყვისა ისმის, ზოგან უცვლელად და ზო-გან ცვლილებით იმ მოქმედების აღსანიშნავად, რომელსაც „ფქვა“ ჰქვია. აქედამ წარმომდგარია თვით წისქვილის სახელიცაო ამ სხვა და სხვა, ერთ-

მანეთზე იმოდენად დაშორებულ ენებში, რომ ერთის მიერ მეორისაგან შემოღება რისამე საზოგადოდ და სიტყვისა ცალკედ ყოვლად შეუძლებელია ისტორიულის საბუთით კაცმა წარმოიდგინოსო. ნუ თუ ეს ამბავი შემთხვევას უნდა მიეწეროს და არა იმას, რომ ეს სხვა და სხვა ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ენა ყოფილაო. შეიძლება, რომელმამე ცალკე ერმა ცალკე, თავისგანთ მოიგონოს ხელობა ფქვისა, მაგრამ რომ ამ მოქმედებას ერთი და იგივე სახელი დაარქვას ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად — ეს კი ყოვლად შეუძლებელიაო. თუ ესეა, როცა სახეში გვაქვს მარტო ერთი ცალკე სიტყვა, რაღა ითქმის მაშინ, როცა ამასთანა მსგავსებით სხვა ბევრი სიტყვაც აღმოჩნდება სხვა და სხვა, ერთმანეთზედ დაშორებულ ენებშიო. როცა ამისთანა საბუთები წინ გვედგება, შეუძლებელია კაცმა ის დასკვნა არ გამოიყვანოს, რომ ყველა ამ გვარად შედარებული ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ყოფილა და ერნი, რომელნიც ამ ენებს ჰლაპარაკობენ, ერთისა და იმავე შთამომელობისააო, ხოლო განაწილებულან და გაყრილან მას შემდეგ, როცა უკვე ერთობაში მიუღწევიათ იმ ცივილიზაციის ხარისხამდე, რომ წისქვილის ხმარება სცოდნიათო. ამბობს ბოლოს ფრიმანი. აი, როგორ ჰშველის შედარებითი ფილოლოგია ისტორიას.

ან, მაგალითად, ავიღოთ ჩვენი ჩვეულება,

რომელიც გვიშლის, რომ მონაკვეთი ფიხილი, ან თმა არ გადავადლოთ ცუდ-უბრალოდ და გვავალებს, უსათუოდ ცეცხლში დავსწვათ, ან მიწაში ჩაფლათ. სად არის ამისი მიზეზი, სათავე? რის მომასწავებელია ეს ჩვეულება? აშკარაა, აქ რაღაც მიზეზს დაუდგენია ეს ჩვეულება და რა მიზეზს, — ეს-კი აღარ დავგვხსომებია. რომ მოვჩხრიკოთ, ყოველს დროს, ყოველს ადგილას, ყოველს შემთხვევაში, საცა-კი დედამიწის ზურგზედ ამ ჩვეულებას თავი უჩენია, ვნახავთ, რომ ეგ ჩვეულება ერთნაირ რწმენისაგან არის წარმომდგარი. უწინ სჯერებიათ, რომ ადამიანის კუთვნილს რასმე, საცმელს, სამოსელს, ნაკვეთს ფიხილს, თმას და სხვას ამისთანას განუწყვეტელი კავშირი და დამოკიდებულება აქვს პატრონთან მაშინაც, როცა პატრონი ერთგან არის და მისი კუთვნილი მეორეგან, თუნდ ძალიან შორსაც. ამის საბუთს დღესაც ვხედავთ, როცა ჩვენებურს მკითხავენ აკითხვინებენ ხოლმე, ან ბედს შეაკვრევენებენ და გაახსენებენ მარტო იმით, რომ ხელსახოცზედ აკითხვინებენ, ან ხელსახოცს შეალოცვინებენ იმ კაცისას, რომელიც მკითხავზე შორს არის. ამ რწმენის პირდაპირი შედეგი ის არის, რომ რასაც ადამიანის კუთვნილს შეამთხვევთ, ის პატრონსაც შეემთხვევა. რადგანაც ესეა, შესაძლოა პატრონს მონაკვეთისას, მონარჩენისას, ან კუთვნილისას ჯადო რამ გაუკეთონ, ბედი შეუკრან და ბოროტი შეამთხვიონო. ამის შიშით ყვე-

ლა თავისას უფრთხილდება, რომ ულაგო-ალაგას არა დარჩეს-რა, თორემ მავნე სული, ან მტერი ვინმე იპოვნის, მოაჯადოებს და აქედამ ჯადო პატრონს ეწვევა.

ყველგან, საცა-კი ეს ჩვეულება ითვალ-თვალე-ბა, მაგალითებრ, ავსტრალიის, პოლინეზიის, გვინეის ხალხში, ჰნახავთ, რომ შიშითა ჰორთიან დღესაც, ჩვენს კუთვნილს რასმე ჯადო არ გაუკეთონ და იქილამ ჩვენ არ გადმოგვედოსო. რა თქმა უნდა, თუ ეს შიში ასე მოქმედობს მაშინ, როცა ლაპარაკი იმისთანა კუთვნილებაზეა, რომელიც ადამიანის ნაწილს არ შეადგენს, მაგალითებრ, ხელსახოცი და სხვა ამისთანა, მაშინ რაღა უნდა ითქვას, როცა კუთვნილი მონაკვეთი ნაწილია ადამიანისა, როგორც ფრჩხილი და თმა. ძველის-ძველს სპარსებს მთელი წესი და რიგი აქენდათ დანიშნული მონაკვეთის ფრჩხილისა და თმის მიწაში დასამარხად, რომ მავნე სულებმა არა შეამთხვიონ-რამათ გამო პატრონსაო. შორს რად წავიდეთ, დღესაც ევროპაში ერიდებიან ფრჩხილისა და თმის გადაყრას ამავე შიშით. გერმანიის გლეხი დღესაც თურმე ყმაწვილის დაბადების დღილამ ნათლობამდე სახლილამ არაფერს გააცემინებს, რომ გაცემულს არავინ შეულოცოს და ამის გამო ბავშვს ბედი არ შეეკრას. 8).

8) ზანგების მოგვებმაც ასე იცინან: როცა ავადმყოფს არ შეუძლიან მათთან მისვლა, მაშინ იმის ტანისამოსსა, თუ სხვას რასმე ამის მსგავსზედ შეულოცვენ ხოლმე.

ეს მაგალითი, სულ სხვა სფეროს მოვლენიდან ამოღებული, რა თქმა უნდა, შედარებულ ერთა ნათესავობისა და ერთობის მომასწავებელი არ არის. იგი მარტო იმას გვაუწყებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ერთისა და იმავე გზით უვლია თავის წარმატების გზაზედ, ერთ ნაირს შიშსა და საფრთხეს ერთნაირი წამალი მოჰყოლია და ერთნაირ მიზეზებს ერთნაირად გადუბრია, ერთნაირად გაუტაცნია გონება. გარდა ამისა, ეს მაგალითი შუქსა ჰფენს იმ წყვილადსა, რომელიც ღღეს გარს ახვევია ჩვენგან მოყვანილს ჩვეულებას, გვშველის აღვადგინოთ ის, ეხლა დავიწყებული, აზრი ჩვეულებისა, რომელიც ოდესღაც ასულდგმარებდა თვითონ ჩვეულებას. ამ გზით იგი ხელს უწყობს გაგებას და ახსნას ეხლანდელისას, რომელიც თუმცა შერჩენია ცხოვრებას, მაგრამ არც თავი უჩანს, არც ბოლო და სასაცილოდ-ღა ასაგდები გაგვხდომია მაშინ, როდესაც ერთს დროს თავისი შესაწყნარებელი მიზეზი ჰქონია და, მაშასადამე, საპატიო ყოფილა. ისტორია სხვა რაა, თუ არ გამოჩვენება, თუ არ ახსნა აწმყოსი წარსულისაგან.

აშკარაა, ამით ვერ ამოვწურეთ მთელი და რთული მნიშვნელობა „შედარებითის მეთოდისა“. ჩვენ შეგვეძლო ამ მეთოდის მაგალითები მოგვეყვანა სხვა მეცნიერებიდანაც, მაგალითებრ, შედარებითის მითოლოგიიდან, შედარებითის პოლიტიკიდან და სხვა ამისთანადამ, რომელნიც ერთად ჰშველი-

ან ისტორიას მის ქვემდებარე საძიებელში, მაგრამ ეს შორს წაგვიყვანდა. ჩვენ ვიმედოვნებთ, რომ რაცა ვსთქვით, ისიც საკმაოა დედა-ძარღვს ამ მეთოდისას კაცმა მიაგნოს. ამაზე მეტი სურვილი არც ჩვენა გვქონია. თუ მართლა ამ წინად თქმულმა ეს დედა-ძარღვი მეთოდისა გვაუწყა, ჩვენ ხელთ გვექმნება სასწორი განკითხვისა.

როცა ამ სასწორზე დავაყენებთ ავტორს *Письма о Грузии*-სას თვითეულ ცალკე შემთხვევაში, მაშინ გავიგებთ, ეს შედარებითი მეთოდი, მის ხელთ ამბად გაგონილი, ახალ მოდური ზრახაა მტერისა და ბუქის ასაყენებლად, თუ მართლა მის მიერ შეთვისებული გზაა კვლევისა. ავტორმა უკიჟინა ა'—ცოდნა ამ მეთოდისა ჩვენს ლიტერატურას. ეს იქნება მართალიც იყოს, ხოლო კაცი, რაცა მეორეს უკიჟინებს, შენ ეს საქმე არ იციო და თვითონ ჰკიდებს ხელს ისევე, როგორც დაწუნებული კაცი, მაშინ მოკიჟინე ან ცუდ-უბრალო ბაქიაა, ან თვითონაც არ იცის, რას ამბობს.

წერილი მესამე

ახლა გავსინჯოთ, თავის ურარაო და ფუქის საგნის გამოსაკვლევად რა წყაროები და მასალები ჰქონია ავტორს „*Письма о Грузии*“-სას. ესეც საჭიროა ვიცოდეთ იმისათვის, რომ შევიტყოთ—რა

კბილის ისტორიაა ის მითამდა ისტორია, რომელსაც მოგვეთხრობს ავტორი.

იგი სჩივის, რომ ტფილისში ამისათვის თითქმის არავითარი წყარო და მასალა ვერ ვიპოვეო, ვერც ევროპიული, ვერც რუსული⁹⁾. თვითონ ქართველებსაც ამის შესახებ არა გაუკეთებიათ-რაო. მთელს მათს ეხლანდელს ლიტერატურაში ერთი ნაწერიც არ არის, რომელსაც განეზრახოს კრიტიკულად გარჩევა და გამოკვლევა საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურისაო. თუმცა ხანდისხან პაწია წერილები იბეჭდებოდა შესახებ ამ საგნებისაო, მაგრამ ისეთის მიდგომით¹⁰⁾ არიან დაწერილნი, ან, უკედ ვსთქვათ, ისეთი უვიცობაა შედარებითის მეთოდისა, რომ არაფრად ღირანო, მასალადაც გამოსადეგნი არ არიანო¹¹⁾.

⁹⁾ ჩვენში რომ ვსთქვათ, ან სხვაგან სად იპოვიდა იმის მასალასა და წყაროს, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ღონისაგან სცლის ერსაო?

¹⁰⁾ „სანდალას“ ნაჯღაბნი მაინც წაეკითხა, მაგრამ? მიდგომა „ჰოს“ თქმაშიაც შესაძლოა და „რას“ თქმაშიაც. ამის მაგალითს თვითონ ავტორი მოგვცემს, როგორც თავის ადგილას დავინახავთ.

¹¹⁾ შემდეგში ვნახავთ, რომ ავტორს აქ ნათქვამი დავიწყებია და წამლაუწუმ ჩვენის მწერლების ნაწერებს იმოწმებს, ესე იგი, იმას, რაც მისვე სიტყვით, მასალადაც გამოსადეგნი არ არიან და ზოგან ამაზე შორსაც მიდის. მაგალითებრ, მის მიერვე დაწუნებულის ქართლის ცხოვრების მოწმობით, იმასაც კი უარზყოფს, რაც მსოფლიო ისტორიაში მეცნიერე-

აქეთ ერთი რაღაც მატჩანე, „ქართლის ცხოვრება“ და ისიც იმ ყოფაშია, რომ პირველ-ყოფილი სახე არ შერჩენია, რადგანაც XVIII ს. სექტემბერს VI გადააკეთებინა რაღაც კომისიას, რომლის ღირსება და ჯეროვანება ამ საქმისათვის ისე არავინ იცისო, როგორც არაფრს იცის — რა იქმნენ ის სიგელები და მატჩანენი, რომელნიც ამ კომისიას უნდა შეემოწმებინაო. ავტორი სწამებს ამ კომისიას — არ ვიცით კი რა საბუთით, — რომ ტყუილი მეცნიერობა გასწიაო და, მითამ-და შესასწორებლად და შესამოწმებლად, მეტად ხელგაშლით იხმარა სპარსული და სომხური წყაროებიო. ამის გამო ჩამოაცალა თვით-ყოფილი ფერი, რომელიც თანა ზდევს ხოლმე ყოველ გულ-უბრყვილო წერას თანამედროვე კაცისასაო. ეს საქართველოს მატჩანე ამ ეხლანდელის სახით მოგვითხრობს უფრო უცხო ერთა ზედ მოქმედებას საქართველოზედ, ვიდრე იმას თუ — რა თავისებური და განსაკუთრებული ყოფა-ცხოვრება, მდგომარეობა ჰქონია და გამოუვლია საქართველოს ერსაო.

საიღამ ამოიკითხა ავტორმა ეს ასეთი მკვახე განსაკითხველი ჩვენის მატჩანისა და რა საბუთით ამბობს ყოველს ამას — ამას ავტორი გულში ინახავს და ამისთანა ქცევას ასე ალაღ-ბედად ლაპა-

ბისაგან შეურყევლად დადგენილია. როგორ მოგწონთ ჯერ ესეთი მწვარში გახვევა ჩვენის საისტორიო მასალებისა და მერე ესე ბრმად განდიდება ერთისა და იმავე კაცისაგან.

რაკს იგი კრიტიკით გარჩევას თუ ეძახის, ან შედარებითს მეთოდს. სხვაში არ ვიცით და ამ შემთხვევაში ჩვენი, მის მიერ კიეინად აგდებული, ლიტერატურა კოტაოდნად მაგალითს აჩვენებდა — რა არის კრიტიკა და შედარებითი მეთოდი, თუ რომ ავტორი თავის ახილებულს გუნებას არ გაჰყოლოდა და წაეკითხა ბ-ნ ბაქრაძის წერილი „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“ დავარწმუნებთ ავტორს, რომ ეს ბ-ნ ბაქრაძის წერილი — თუმცა ქართულის ლიტერატურისაა --- არამც თუ მასალად გამოსადეგია, ჭკუის მასწავლებელიც არის ახილებულთათვის.

თითქმის უფროს—ერთი სიტყვა, თითქმის უფროს — ერთი ასო ზემო მოყვანილ განკითხვისა, რომელიც ყგრე ალალ-ბედად ენაზე მოსდგომია ავტორს ქართლის ცხოვრების შესახებ, თავს არ დაიჭერს, თუ კრიტიკამ ოდნავ მაინც კლანჭი გამოჰკრა, არამც თუ თავიდან ბოლომდე გამოჰშინა.

აქ ჩვენი ავტორი, „კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის“ ასეთი ტრფიალი, ყოვლად უკრიტიკოდ, ყოვლად „შეუდარებლად“ სხვის ფეხის ხმას თვალდახუჭული აჰყოლია, სახელდობრ, პროფესორ პატკანოვისას, უკვე საბუთიანად შენიშნულს ბ-ნ ბაქრაძისაგან მიდგომასა და ტყუილში. ამის მომქმედი კაცი სხვას უკიეინებს კრიტიკის არ ხმარე-

ბას! მოდი და ნუეტყვი: ჯერ დაჯე და მერე სამართალი ისე ჰქმნო.

ამ სახით, ავტორი გვარწმუნებს, რომ თითქმის არავითარი მასალა და წყარო ხელთ არა ჰქონია არც ევროპიული, არც რუსული და არც ქართული¹²). მაშ, საიდან-ღა შეგვიდგინა თავისი მითომდა ისტორია? ისტორია ხომ ალაღბებდად მოსაგონი და მოსაქსოვი არ არისო, ამბობს თვითონვე ავტორი: და ჩვენ იმას ვაძლევთ მკითხველს: რაც მიგვიღიაო¹³). თუ ამ შემთხვევაში ამნაირი თავის გამართლება კვებაში მოსასვლელია, დღეს აქამომდე არ ვიცოდით. ეს ახალი თეორია გამართლებისა რომ მივუბრუნოთ ავტორს, სასაცილო რამ გამოდის. სჩივის, მასაოჲა და წყარო არა მქონდა-რაო, სჩანს არაფერი მიუღია-რა და, ნურას უკაცრავოდ, თუ არაფერსვე ვაძლევთო. ჩვენ კი ასე გვგონია, რომ, თუ ჩვენის ისტორიის დასაწერად არაფერი არ მიუღია, რადგანაც ამისათვის თითქმის არც მასალა ჰქონია. არც წყარო, არც უნდა ხელი მიეყო ისტორიის წერისათვის; ლოლიკა საქმისა ამას ითხოვს, რადგანაც „არარაისაგან არ იქმნების არარა-

¹²) გვიკვირს, ქართულს მაინც ამისთანა ცილს რადასდებს? იმისათვის, რის გამორკვევაც თავდათავს გნად ჰქონია, ზომ „სანდალას“ ნაწერებიც საკმაოა.

¹³) ნახე 53 გვერდი № 2 „Сѣв. Вѣстникъ“.... „Исторіи не сочиняють, — и мы даемъ читателю то, что получили сами“.

იცა“, შექსპირისა არ იყოს. ნეტა ძალას ვინ ატანდა, მაგრამ არა: საღერღელი წერისა აშლია და თითქო ამით ჰმართლოლობს თავს, რომ არა მიმიღია-რა და არას გაძღვეთო. მერე მკითხველისა რა ზრალია, რომ ავტორს არა მიეღოს-რა, არც ამ მთისა, არც იმ მთისა.

ამისთანა შენიშვნას ცუდ-უბრალოდ გამოკიდებაში, ცუდ-უბრალოდ ახირებაში ნურავინ ჩამოგვართმევს. ჩვენ ბევრგან სხვაგანაც ვნახავთ, რომ ამისთანა თვალ-ხუჭუნა ნახტომები უცაბედად-კი არ მოსდის ავტორს, არამედ მისი მანერაა, მისი თვისებაა, მისი ხასიათია, მისი ზნეა წერისა. კრეტჩინსკისებური „сорвалось“ ერთხელ ეპატიება კაცს, ორჯერ და ყოველ ნაბიჯზედ რომ საამსიტყვოდ გაუზღდეს საქმე, ხელ-ჩასაჭიდებელი საბუთია ავტორის ღირსების ასაწონად და იმის გამოსაცნობად თუ — რას უნდა მოველოდეთ ამ ზნის პატრონისაგან.

მართალია, ავტორი გვეუბნება, რომ საცა-კი ხელი მიმიწვდებოდა, ყველგან მოგჩხრიკე და გამოაცაასეთმა სიღარიბემ მასალისამაო¹⁴⁾, მაგრამ, თურმე ნუ იტყვით, მასალა ცხვირ წინა სდებია, მერე ისეთი მასალა, რომლის გამო ფრიმანი ამბობს, რომ იმისათვის, ვინც იცის შედარებითის მეთოდის

¹⁴⁾ ბ-ნ ბაქრაძის წერილამდინაც რომ ავტორს ხელი ვერ მიუწვდენია, ძალიან ხელ-მოკლე უნდა იყოს.

გამოყენება, უფრო საიმედოა, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ისტორიისაო. რაღა თქვა უნდაო, ამბობს ავტორი *Письма о Грузии*-სა, ამ საისტორიო მასალების სიღარიბეში გამორკვევა და შესწავლა საქართველოს ერის ეხლანდელ ცხოვრების ფორმებისა დიდს სამსახურს გაუწევს საქართველოს ისტორიასაო, რადგანაც, არა მგონია, სხვა იმისთანა ერი, რომლის წარსული ჯერ კიდევაც ისე ცოცხლად იყოს აწმყოში, როგორც ქართველებსა აქეთა¹⁵⁾. ამ მხრით ქართულს ლიტერატურაში არავინ სცდილა შეჭეზილი ამ საგანსაო და მე პირველს შემხვდა შევეხო ჩემს წერილებშიო. ქება და დიდება!...

ცხადია, რომ ავტორს ჰსურვებია ჩვენის ეხლანდელის ცხოვრების ფორმები გამოეძია და მარტო ეს გვიკვირს—რაღასა სჩივის უმასალობას, უწყარობას, როცა ამისთანა ცოცხალი მასალა და წყარო თვალწინა სდებია. ნუ თუ აწმყოში ცოცხალი წარსული საკმაო და უკეთესი მასალა არ არის მეისტორიისათვის. სხვა, მართალი მეისტორიე სიხარულით ფეხზე არ დადგებოდა. რომ ამისთანა სარკე წარსულისა ხელთა ჰქონოდა და ესე ცხვირწინ, და ჩვენი ავტორი-კი მაინც გაიძახის—მასალე-

¹⁵⁾ აი თვითონ ავტორის სიტყვები: „ . . . НѢТЬ, кажется, народа, у котораго прошлое было такъ еще живо въ настоящемъ, какъ у грузинъ“. Вамъ и книги въ руки, ეტყოდა ამაზედ ავტორს რუსი.

ბის სიღარიბემ გამაოცაო. სხვა რაღა მასალა უნდა ამაზედ მდიდარი. როცა წარსული ცოცხალია აწმყოში, როცა, მაშასადამე, ცოცხალი მთხრობელი და მოწამე გვყავს? აქ რაღაც უთაებლო ლაპარაკია ავტორისა, თორემ ჯერიმის თქმა რა არის, არა ვიპოვე რაო და მერე იმისა, რომ საქართველოს ერის აწმყოში წარსული ისე ცოცხლად არის, როგორც, მგონია, არსადაო.

თუ ეს რაღაც ნაირი „იყოდა და არა იყო-რა“ არ არის, მაშ, უნდა ვიგუღვოთ, რომ ავტორი ან ტყუილადა სჩივის მასალის უქონლობას, ან, პირიქით. ხელთა ჰქონია იმისთანა მასალა, რომელიც ყველა სხვა მასალას აღემატება სისრულით, უტყუარობით და ზედ-მიწევნილობით. რომელი ერთი დავუჯეროთ? ჩვენის ფიქრით, არც ერთი, იმიტომ რომ არც ერთია უექველი და არც მეორე და, თუ ავტორი ხან ერთს ამბობს, ხან მეორეს და ორივე ერთი ჰგონია— ეგ მისი განსაკუთრებული მანერაა, რომელსაც იმის წერილებში თითქმის ყოველ ნაბიჯზედ ხან ბოლო უჩანს, ხან თავი.

ეხლა ვიცით,— რა საგანი ჰქონია ავტორს, როცა თავის წერილებისათვის ხელი მიუყვია, რა მეთოდს კვლევისას უნდა მოველოდეთ მისგან და რა მასალები ჰქონია. ამის შემდეგ თვით მის შეთხზულს ისტორიას შევუდგებით და ფეხ და ფეხ მივყვებით, რომ გავიგოთ—რა ისტორიაა ის მისი ისტორია. ნუ-ღა დაგვემღურებით, რომ

ასე შორიდამ და გძლად მოვუარეთ. ჩიტი ბრდღენად არა ჰღირდა, უკან დევნა მეტი იყოვო. მართალია ეს, მაგრამ ასე სასაცილოდ აგდება ყველაფრისა, ასეთი შელახვა და შებღალვა ლოდიკისა, ცოდნისა, მეცნიერებისა, ლიტერატურისა, ნამყოსი, აწმყოსი, მერმისისა, ასეთი „იყოდა არა იყო-რა“ მარტო იმისათვის, რომ კაცმა ბოლოს და ბოლოს გვითხრას, სრული ინტენსიური ცხოვრება ღონისაგან სკლის ერსა და არა-ინტენსიური-კი ძალ-ღონეს უნახავს მერმისისათვისაო,—რა(კ გინდა სთქვიოთ---ბრდღენადაცა ჰღირს და დევნადაც.

წერილი მეოთხე.

ავტორი Письма о Грузии-სა თავის მეორე წერილის ბოლოში ამბობს, რომ თუ ისტორიის წინაღ-ყოფილი დრო საქართველოსი არ გამოგვერკვია, ვერას გავიგებდით ვერც ქართველების ლიტერატურისას, ვერც ეხლანდელის მათის ყოფა-ცხოვრების ვითარებასაო და ამიტომაც უპირატესი ყურადღება მივაქციეთ ისტორიის პირველ-ყოფილ დროს საქართველოსასაო.

სჩანს, სწორედ ამ აზრით მიჰყოლია ავტორი ჩვენის ძველის-ძველ ვითარების მოთხრობას. სჩანს, რომ ეს აზრი უკვე შეუსრულებია კიდევ, თორემ არ იტყოდა,—უამისოდ ვერას გავიგებდითო. ჯერ-

ხანად, მეტი რა გზაა, უნდა დაუჯეროთ ავტორსა, რომ მითამ-და ჩვენს ხბოს მგელი დაუჭერია. ხომ ესეა, მაგრამ ნუ-კი გგონიათ, რომ ავტორი მართლა რასმე განუწყვეტელს ძაფს გააბამს იმ დროდამ დღევანდლამდე, ან რომელსაშე ვითარებას დღევანდლისას აგვიხსნის წარსულითა. სრულებითაც არა, თუ არ მივიღეთ სახეში თავი და თავი და, ჩვენის ფიქრით, განგებ აკვიატებული აზრი ავტორისა, რომ ქართველებს თავისი არც არა ჰქონიათ-რა თითქმის წინად და არც არა აქვთ-რა ეხლაო. აქედამ გამოჰყავს, ნუგეშად ჩვენდა, თავისი სასაცილო თეორია „ლონის შენახვისა მერმისისათვის“ და თითქო ბარაქალასაც გვეუბნება ქართველებს, რომ დასაბამიდან დღევანდლამდე არა გიკეთებიათ-რა და ამ გზით ღონე შეგინახავთ მერმისისათვისაო.

ჩვენ დავპირდით მკითხველს, რომ ფეხ და ფეხ მიყუყუბით ავტორსა, მაგრამ, როცა საქმეს გულღვიძლამდე ჩავაკვირდით, ჩვენი დაპირებული საწინაურად გაგვიხდა. ვერ წარმოიდგენს კაცი—რა ზედ-მიუყოლებელს, რა არევ-დარეულს მოთხრობას თავს წავაწყდით, როცა ავტორის დაბნეულ აზრების ან-უსხვას ხელი მივყავით. ასეთს სკუპ-სკუპებს, ასეთს უეცარს კამარებს, ასეთს ასკინკილად ხტომას განგებ ამისათვის დაწერილს წერილში თუ ჰნახავს კაცი. ჩვენს ისტორიას ნუღარ იკითხავთ: აქ კაცს დაუსჯელოდ შეუძლიან თავის ნებაზედ

ნაფარდი. ავტორს მსოფლიო ისტორია-კი თავდაყირა გადმოუტრიალებია და იმისთანა ამბები გამოჰპარვია, რომ დღეს მეოთხე კლასის შეგირდისათვის შეუნდობელია. არც ქრონოლოგია-ლაა, არც გეოგრაფია, არც ისტორიისაგან შეურყევლად გამორკვეული საბუთები, თითქო ავტორს სმარაგდოვის ისტორია უკანასკნელ სიტყვად მეცნიერებისა მიუჩნევია და თითქო მას აქედ ისტორიას ფეხიც არ წაუდგამს წინა. გარდა ამისა, ერთგან რომ ერთს იტყვის ავტორი, მეორეგან სულ სხვას ამბობს, „უმსგავსოს და შორი-შორსა“ იმავე რიხით და გადაწვეტილებით, როგორც პირველს. ერთსა და იმავე საგანზედ ერთგან რომ ჰო აქვს, მეორეგან არა და ზოგჯერ ისეც მოხდება ხოლმე, რომ არც ჰოა და არც არა ამას ყველაფერს თავის ადგილას ვნახავთ.

და თუ ეხლა ამას ვიხსენიებთ, მარტო იმისათვის, რომ ბოდისი მოვიხადოთ წინაღვე, თუ ამ რიგად არეულმა წაჯექ-უკუჯექობამ ავტორისამ, ჩვენდა უნებურად, აგვიტრია და ლარსავით გასაბმელი სიტყვა-მიგვახვევ-მოგვახვეინა მკითხველის მოსაწყენად.

ავტორი იწყებს-რა ჩვენს ძველის-ძველ ისტორიას, ამბობს, რომ მაშინ, როდესაც სირიის ზღვის-პირას ჯერ კიდევ ჰბატონობდა სილონი და ფინიკიის ხომალდები უკვე კიდევ ჰლახავდნენ ხმელთა შუა ზღვას, ეგეისას და შავს ზღვასა, როცა ტიგროსსა და ეფრატს შუა მდებარე ვაკეზედ ჰყვოდა ჯერ კიდევ ძველ ქალღეის სამეფო და

თავ-მომწონე მპყრობელნი ეგვიპტისა უკვე წარსულადა სთვლიდნენ მეცხრამეტე დინასტიას, მაშინ პირველად ვხედავთ საამიციანო სახელებს თორგომისას, თუბალისას და მოაოხისასაო. ამ სახელებს იხსენიებს მოსე წინასწარმეტყველი თავის შექმნათა წიგნშიო, უმატებს ავტორი სხოლიოში. ნეტა რა საუკუნე იყო ეს საუკუნე ქართველების პირველ ხსენებისა?

ავტორი მოურიდებლად გვეუბნება, რომ ეს ამბები ერთსა და იმავე დროს იყოფო, სახელდობრ; ოც-და თორმეტ საუკუნას წინიდ. გამოვიძიოთ ეს დანადგენი ავტორისა. ავტორის სამი ათას ორას წლიდამ რომ გამოვთვალოთ 1889 წელი ქრისტეს აქედ, დარჩება 1311 წელი ქრისტეს წინად, ესე იგი, უკანასკნელნი წელნი მეთორმეტე საუკუნისა.

სიდონის ბატონობის დასასრულად: ისტორიაში მიღებულია მეთორმეტე საუკუნე¹⁶⁾. ფინიკია უკვე ჰლახავდა ხმელთა შუა ზღვასა ჯერ კიდევ მეოცე საუკუნეში ქრისტეს წინად¹⁷⁾; მეცხრამეტე დინასტია ეგვიპტეში დასრულდა მეთორმეტე საუკუნის დასასრულს; მოსე წინასწარმეტყველი გარდაიცვალა მეხუთმეტე საუკუნის¹⁸⁾ დასასრულს. ძველქალდეის სამეფოს ყვავილოვანება ჯერ იყო სარგონ I-სა და მისის შვილის ნარამ სინის დროს და

¹⁶⁾ ვებერი, ტომი I, გვერდი 500.

¹⁷⁾ შლოსსერი, ტ. I გვერდი 55.

¹⁸⁾ შლოსსერი, ტ. I, გვერდი 51.

მეორედ მაშინ, როცა კასნი, ელამის მთიულთა ნათესავი ერი დაეცა ქალდეას და დაიპყრა. როდის იყო ეს დრო, ისტორიამ ჯერ არ იცის ¹⁹⁾ და ჩვენს ავტორს-კი შეუტყვია, რომ ოცდა-თორმეტ საუკუნის წინად ყოფილა.

დააკვირდით ყოველ ამას, შეადარეთ ავტორის ნათქვამს და მერე გამოიცანით—რა დროს ჰგულისხმობს ავტორი ქართველების პირველ ხსენებისას. ჯერ ყველაზედ უწინარეს ვიკითხოთ,—ეს რა ამბავია, რომ ჯერ ისტორიულ მეცნიერებისაგან გამოურკვეველი დრო ძველის ქალდეის ყვავილოვანებისა ისტორიულ მეცნიერებისაგან ცნობილი არ არის და ჩვენმა ავტორმა ზედ-მიწევნით საიღამ გამოარკვია. ერთი რატო არ უჩვენებს ამის საბუთს სადმე?! ხომ აღმომჩენის სახელს დაიგდებდა საქვეყნოდ და რატიმ მოჰრიდებია ამისთანა გამტაცებელს საცდურსა?! თუ სმარაგდოვის და სხვა ამისთანა დაობებულს ისტორიას იმოწმებს ავტორი, ამაზედ ვუპასუხებთ, რომ ყოველივე უწინდელი თბრობილი, თუნდ ნინსა და სემირამიდაზედ ²⁰⁾, დღეს სულ ზღაპრად მიჩნეული აქვს ისტორიასა. თუ ავტორი მიგვითითებს ბაბილონის აყვავების ხანაზე, რომელიც ბოლოს დროს ეწვია ბაბილონსა, ეგ

¹⁹⁾ ვებერი. ტ. I, გვ. 431.

²⁰⁾ იქავ: გვერდი 444, 445.

ხომ ნაბუქოდონოსორის დროს იყო, მეშვიდე საუკუნის დასასრულს ²¹⁾ ქრისტეს წინად.

ესთქვათ, ყოველს ამაში გამოგვეყიდა ავტორი და, ასე თუ ისე, თავი იმართლა. მოსე წინასწარმეტყველის ამბავს ხომ ველარსად წაუვა. ავტორის სიტყვით, 1311 წლის წინად ქრისტეს შობამდე არავის უხსენებია ქართველთა თესლი. მოსე წინასწარმეტყველი, რომელმაც, ავტორისავე სიტყვით, პირველად ახსენა ქართველთა ნათესავი, გარდაიცვალა 1480 ²²⁾ წ. ქრისტეს შობამდე. გამოდის, რომ მოსე წინასწარმეტყველი ჯერ გარდაცვლილა და მერე, როცა მიცვალების დღიდან 169 წელიწადი გასულა, უხსენებია ჩვენის ერის ნათესავთა სახელები. ისტორიის სასაცილოდ აგდება მეტი-ღანებავთ!.. მართალია, მოსე წინასწარმეტყველად ცნობილია, მაგრამ მისი მკვდრეთით აღდგენა-კი 169 წლის შემდეგ აქამომდე არავის გაუგონია. თქმა არ უნდა, რომ ეს მკვდრეთით აღდგენა მოსესი ჩვენის ავტორის სასწაულით არის მომხდარი, იმ სასწაულით, რომელსაც მარტო ჩვენებური, მდაბიური „ღიამციკოს“-ღა ეთქმის.

ამ სახით, ჩვენს ავტორს არაფრად მიაჩნია, რომ ერთმანეთში ურევს სხვა-და-სხვა ამბებს დომხალსავით, ვითომ-და ერთისა და იმავე დროისანი არი-

²¹⁾ იქავ: 474.

²²⁾ შლოსსერი, ტ. I გვ. 51.

ანო მაშინ, როდესაც ზოგ ამბებ შორის ჰთაბაუ-
თობს ასი, ორასი და უფრო მეტი წელიწადიცა.
ეს გახლავთ ის კაცი, რომელმაც ასე გაბედულად
უკიჟინა ჩვენს ლიტერატურას კრიტიკით ა შეჭხე-
ბია ისტორიასაო. დალოცვილს, თვითონ კი ისიც
ვერ გამოურკვევია, რაც სამეცნიერო კრიტიკას
უკვე გამორკვეული აქვს.

ესეც ყველა შევუნდოთ ავტორსა, რადგანაც
უუსრულოების წინაშე ასი, ორასი და სამასი წელი-
წადი ბევრი არაფერია. საქმე ის არის, რომ შემ-
დეგ ამისა ერთხელ წახალისებული ავტორი სისა-
და ორასის წლის გამოპარებას არა სჯერდება,
მთელს რვაას წელიწადს ჩაილულის წყალს ასმევს.
ქართველების პირველ ხსენების შემდეგ, ესე იგი,
მეთოთხმეტე საუკუნის დასასრულიდამ, გადის კი-
დეგ რვაასი წელიწადიო, ამბობს ავტორი: ეპოქა
მითებისა წავიდა, საბერძნეთი თითქმის ათავებს სო-
ლონის ეპოქასა; ძველი ქალდეა უთმობს ადგილს
ასურეთსა, რომელზედაც უკვე ხმალ-ამოღებულნი
არიან დევ-გმირნი ირანისა, — და თუბალებსა, მო-
სოხებსა და კოლხიდელებს ისტორია არ ახსენებსო.

ეს დრო, ავტორის ანგარიშს რომ მივყვით,
უნდა იყოს ხუთასიანი წელიწადი ქრისტეს შობამ-
დე, ანუ უკედ ვსთქვათ, მეექვსე საუკუნე. ესე
უნდა ვიფიქროთ, რადგანანც სოლონი გარდაიცვა-
ლა 559 წელსა ²³⁾. ხოლო ძველ ქალდეამ დაუთ-

²³⁾ შლოსსერი, ტ. I, გვ. 156.

მო ასურეთს თავისი ადგილი მეცამეტე საუკუნის დასაწყისს, რადგანაც ასურელთა მეფემ თუგლათ-ადარმა დაიპყრა ბაბილონი 1290 წ. ²⁴⁾ და თითქმის ნაბუქოდონოსორამდე, ესე იგი, მეშვიდე საუკუნემდე ბაბილონი ასურელთა ხელიდამ არ გამოსულა. მიდ-სპარსნი, ესე იგი, ირანელნი ხმალ-მოსაქნევად მიიღწივნენ მარტო ჯერ მიდია—კიაქ-სარისა (633—593 წ.) და მერე სპარსეთი—კიროსის († 530 წ.) დროს. ამ სახით ჰხედავთ, რომ ავტორს მეექვსე, მეშვიდე, მეცამეტე საუკუნის ამბები ერთისა და იმავე დროისანი ჰგონებია. ეს კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, რომ ავტორი გვარწმუნებს, ვითომ იმ დღიდან მეექვსე საუკუნემდე ისტორია აღარ იხსენიებს თუბალეზსა, მოსოხებსა და კოლხიდელებსაო.

სხვა არა იყოს-რა, მარტო არგონავტების კოლხიდაში მოსვლა რომ ფიქრად მოსვლოდა ავტორს, ამას არ იტყოდა. არგონავტების მოსვლა კოლხიდაში 1263 წელიწადშია²⁵⁾ ცნობილი ქრისტეს შობამდე. თვითონ ავტორიც თავის პირველ წერილის პირველს გვერდზედვე იხსენიებს ამ ამბავს, მაშასადამე, აშკარაა, რომ მეთორმეტე საუკუნიდამ, რომელსაც ავტორი ჩვენის ხსენების დასაბამადა სთვლის, რვა საუკუნე-კი არა, არც ორმოც-და-ათი წელიწადი გასულა. მას შემდეგ მიდ-სპარსთა ისტო-

²⁴⁾ ვებერი, ტ. I, გვერდი 449.

²⁵⁾ შლოსერი, ტ. I, გვერდი 86.

რის სარბიელზედ გამოსვლამდე, ესე იგი, მეშვიდე და მეექვსე საუკუნემდე ხსენება ქართველთა ნათესავისა არ შეწყვეტილა და მიდ-სპარსთა მერე ხომ, ავტორისავე სიტყვით, ეგ ხსენება არის და არის.

გვიკვირს, ავტორმა რაზედ გაგვახვია ქართველები მჩვარში და გვეუბნება რიხით, ვითომც მეთორმეტე საუკუნეიდამ ქრისტეს შობამდე მეშვიდე-მექვსე საუკუნემდე არავის ვუხსენებიავართ. მართალია, დიდი არაფერი ადგილი გვკერია მსოფლიო ისტორიაში, მაგრამ იმოდენად-კი მაინცა ვართ ჩადებულნი მაჩანჩალად, რომ ისტორია გაუწყვეტლივ გვიხსენიებს. აკი ვსთქვით, რომ დღეს სმარადღოვისა და ბარათაშვილის ისტორიით კაცი ფონს ველარ გავა. მას აქედ ისტორიამ ბევრი რამ ახალი და უტყუარი საბუთები შეიძინა.

მას აქედ, რაც ლურსმულმა წერილებმა თავისი გული გადუშალა მეცნიერებას წასაკითხად, რაულსონის, ტალბოტის, ჰინკსის და ოპერტის წყალობითა, მას აქედ, რაც ლენორმანმა და ამ ბოლოს ხანებში, — სულ ოთხი-ხუთი წელიწადიც არ არის, — სეისმა ვანთან ნაპოვნი ლურსმული წერილები გამოარკვიეს, ექვი აღარავისა აქვს, რომ ქართველთა უძველესი დედა-ბინა სხვათა შორის არმენიაც ყოფილა, ესე იგი, ვანის ტბისა და არარატის მიდამო ადგილები არზრუმითურთ. ლენორმანმა²⁶⁾ და

²⁶⁾ წერილი ლენორმანისა არმენოლოგ დელორიესთან მიწერილი 25 მაისს 1871 წ. ამ წერილის თარგმანი მხადღება და „ივერიაში“ იქმნება დაბეჭდილი თავის დროზედ.

მის შემდეგ ინგლისელმა სეისმა საქვეყნოდ დაამტკიცეს, რომ ეგრედ წოდებული ძველად „არმენია“ გეოგრაფიული სახელია და არა ეტნოგრაფიული. მათის სიტყვით, აქა მდგარან სხვა და სხვა სახელწოდების თემნი ქართველის თესლისანი, რომელთა შორის ყველაზედ უდიდესი და უძლიერესი ყოფილა ერთი თემი, სახელად „ნაირი“. ლენორმანის გამოძიებით, სომხები, ანუ, უკედ ვსთქვათ, ჰაოსიანი ფრიგიელთა ნათესაობისა არიან, კიროსის დროს მოსწყვეტიან ფრიგიას, გადმოსულან „არმენიაში“ და ადგილის სახელი თავიანთ სახელად გაუხდიათ. ამაში ლენორმანს ჰმოწმობს თვით ისტორიის მამათ-მთავარი ჰეროდოტე.

ამ მეცნიერთა წყალობით, დღეს ჩვენ ღონისძიება გვაქვს ჩამოვთვალოთ სახელები ქართველთა თესლის თემთა ადგილებისა არმენიაში, მაგალითებრ, „ნაირი“, მხარე, რომელიც იყო ტიგროსისა და ეფფრატის სათავესთან, „მანა“ — ვანის ტბასთან, „მუსასირი ამ ტბის ჩრდილოდ. „მილიდი“, „მილიდისი“ (არზრუმი) და ბოლოს „ურარტი“, ანუ „არარტი“ მტკვრისა და არეზს შუა.

ყველაზე ძველი ლურსმული ნაწერი, რომელიც ჩვენ გვიხსენიებს, ეკუთვნის ასურელთა მეფეს თუგლათ-პალასარსა, მეთორმეტე საუკუნეში მცხოვრებელს. მას მერმედ ჩვენ გვიხსენიებს მეცხრე საუკუნეში ასურელთა მეფევე ასურ-ნაზირ-აბალი და აქედამ ჩვენი ხსენება არ შეწყვეტილა ასურ-ბან-

აბალამდე, რომელიც ცხოვრებდა 668—625 წ. ქრისტეს შობამდე და ამის შემდეგ ხომ მიდ-სპარს-ნი, ესე იგი, ირანი გამოდის და ირანს კი ხომ ენაზედ აკერია ჩვენი ხსენება, როგორც თვითონ ავტორიც ამბობს. ამ მეთორმეტე საუკ. დაწყებული მეშვიდე საუკ. სახელდობრ, 625 წლამდე, „არმენია“ ასსურეთის საომარი მოედანი ყოფილა. ამ დროთა მანძილზე ასურთა მეფენი თითქმის განუწყვეტლივ გვიხსენიებენ ასე, რომ ლურსმულნი ნაწერნი ღონისძიებას გვაძლევენ თვით ჩვენთა თემთა მთავრების სახელებიც ჩამოვთვალოთ. მაგალითებრ, მერვე საუკუნეში თუგლათ-აბალ-ასარი II თავის ლურსმულს ნაწერში იხსენიებს თუბალთა მეფეს „უასამს“-ს, ურარტის მეფეს „ურსა“-ს, და მის ძმას „არგისტი“-ს, ზიქართისას — „მიტატი“-ს, მანისას — „ირანსუ“-ს, ირანსუს შვილს „აზო“-ს, „ულუსუნ“-ს, მის ბიძაშვილს; მილდისისას — „ბალადატი“-ს და ბოლოს ხანებში ასურ-ბან-აბალის დროს (668—625 წ.) იხსენიებს ურარტისავე მეფეს „სადურ“-ს. ამას გარდა, თვითონ ლენორმანსაც მოჰყავს იმავ ლურსმულ ნაწერებიდამ სხვა მეფეების სახელებიცა, რომელთ შორის დასახსომები არიან „არამ, ანუ, არან და აზო“. დასახსომები არიან იმიტომ, რომ ჩვენს ახლად ნაპოვნ ქართულ მატთანესაც მეცხრე საუკუნისას დაჰხსომებია ეს სახელები და, თუმცა ქრონოლოგია მატთანესი ამ შემთხვევაში არ ეთანხმება ლურსმულ ნაწერისას, მაგ-

რამ თვით მაგ სახელების შერჩენაცა და დახსომე-
ბაც ჩვენის მატთანესაგან უმნიშვნელო არ არის.

აი ეს მთელი ხანა ჩვენის ისტორიისა გამოჰ-
პარვია ჩვენს კრიტიკით და შედარებითის მეთოდით
მოსილს ავტორსა, რომელსაც ამასთანავე თავიც
მოაქვს, ვითომც მე პირველი ვარო ამ მხრით გამომ-
ძიებელი ქართულის ისტორიისაო. იქნება გვითხრას,
რომ ეგ „ურარტი-მურარტი“ მე არ ვიციო, ან
მოსოხი, ან თუბალი მიჩვენეთ, რომ ეხსენებინათო.
მეთორმეტე საუკუნის თუგლათ-პალასარი I იხსე-
ნიებს „მუსკაებს“, იგივე „მოსხებია“, აგრეთვე ას-
სურ ნაზირ-აბალი მეცხრე საუკუნეში, თუგლათ-აბა-
ლასარი II (744—726 წ.)—„თუბალებს“ და ბო-
ლოს სინაქერიბი (704—681 წ.) და ასსურ-ბან-
აბალი—„ქალდუ“-ს, რომელიც—ვინ იცის—იქნება
ჩვენი „ქართლიც“ გამოჰდგეს, თუმცა ამას ჩვენ
მარტო ვვარაუდობთ და დიდის სიფრთხილითაც
ვახსენებთ, ისიც ჯერ იმიტომ, რომ სიტყვამ მოი-
ტანა და მერე იმიტომ-რომ ეგ „ქალდუ“ არმენია-
შივეა ნაჩვენები, ვითარცა ბინა ქართველთა ნათე-
სავის ცალკე თემისა.

აქ ავტორი თავს ვერ გაიმართლებს იმითი, რომ
სადამდენაც ხელი მიმიწვდებოდა, მოვჩხრიკე და
მასალა ვერ ვიპოვეო ტფილისში.

საბუთი გვაქვს, აქ არ დავუჯეროთ ავტორს
ეს მითამ-და მისი ხელის გაწვდენა. ის ცნობები.
რომელიც ჩვენ მოვიყვანეთ, მოხსენებულია თვით

ზაიცევის ისტორიაში²⁷⁾, რომელიც ტფილისში, არამც თუ იყიდება წიგნის მაღაზიაში, ყველა გიმნაზიის შეგირდსაცა აქვს. ნუ თუ ამ წიგნამდენაც ხელი ვერ მიაწვდინა ჩვენის პირველ-ყოფილ დროების თამამმა გამომძიებელმა? ამას ვინა სჩივის: თავის პირველ წერილის 7 გვერდზედ²⁸⁾ ავტორი მისებურის ხელგაშლით გვარწმუნებს, რომ ასსურეთი არც პოლიტიკურად, არც გეოგრაფიულად არ ეხებოდა საქართველოსაო (!).

პოლიტიკურად ეხებოდა თუ არა, ეს ხომ ვნახეთ. გეოგრაფიულად ეხებოდა თუ არა, ამასაც ეხლა ვნახავთ, თუ ძველის ისტორიის რუკას წინ დავიდებთ. ეს რუკა გვაჩვენებს, რომ საქართველოს სამხრეთ დასავლეთით ასურეთი უდევს და სამხრეთ აღმოსავლეთით—მიდ-სპარსეთი, მერე ისე, რომ სატახტო ქალაქი ასურეთისა ნინეფია უფრო ახლო სჩანს, ვიდრე მიდიის—ეკბატანი და სპარსეთის პერსეპოლი. ან ამისი არ-ცოდნა როგორ-ღა მოეკითხება იმ კაცს, რომელმაც არ იცის დღევანდელი ამბავიც, ესე იგი, იმისთანა ამბავი, რომელიც დღე-

27) Исторія Востока, Зайцева.

28) აი ავტორის სიტყვები: жители мцхет.... ესე იგი, ქართველები, „будучи подъ вліяніемъ ближайшихъ сосѣдей своихъ—мидянъ и персовъ, заимствовали символы сабаизма, но не прямо изъ Ассиріи, съ которой они не соприкасались ни политически, ни географически“.

საც ყველა მეურმემ იცის ჩვენში ყოველ ფეხის გადადგმაზე. მაგალითებრ, მეორე წერილის 37, 38 გვერდზე ავტორი გვარწმუნებს, რომ მცხეთა დარიალის ხეობის შესავალშია²⁹). სად დარიალი და სად მცხეთა! მცხეთა, ბავშვმა ც-კი იცის ჩვენში, რომ არაგვის ხეობის შესავალშია და დარიალის ხეობასა და არაგვის შუა ერთი უშველებელი წყალთ გამყრელი ზურგია მთისა აბანოს - გუდაურ-კაი-შაურისა, რომელს აქეთ, სამხრეთისაკენ, არაგვი ჩამოუდის და იქით, ჩრდილოეთისაკენ თერგი, დარიალის ხეობის გამჭრელი. მინამ კაცი ამ მთის ზურგამდე მივა, უნდა გაიაროს მცხეთიდან არაგვის ხეობა; მერე შეჰხედეს გუდამაყრის ხეობას; შეუხვიოს მთიულეთისას; აქ მიაწყდეს ხსენებულ წყალთა გამყრელ მთას; გადავიდეს ამ მთის ზურგსა; აბანოსა, კობის და სნოს ხეობას კარგა მანძილზე გასცდეს და ბოლოს და ბოლოს დარიალის ხეობაში ჩავიდეს. ნუ თუ ამის საცოდნელადაც ხელი ვერ მიაწვდინა კრიტიკითა და შედარებითის მეთოდით შექურვილმა ავტორმა! დალოცვილი, პირველ შეხვედრილ მეურმეს მაინც ჰკითხავდა!

აი რა გვარ მეცნიერთან, რა გვარ ცოდნის პატრონთან გვაქვს. საქმე, ჩვენდა სამწუხაროდ და

²⁹) აი ავტორის სიტყვები: Кіаксаръ... „позабатил-ся укрѣпить Мцхетъ, резиденцію старшаго мама-сахлиса, расположенную у входа въ дарьялское ущелье“.

მკითხველის მოსაწყენდ. ეს იქონიეთ სახეში და შეგვიბრალეთ ჯერ ჩვენ, რომელსაც წილად გვხვდა გარჩევა ავტორისა, და მერე რუსული ჟურნალი СѢВ. ВѢСТНИКЪ-ი, რომელმაც დაჰბეჭდა ამ ავტორის ორი წერილი.

დღეს, რაცა ვსთქვით, ესეც კმარა. რაკი დავპირდით მკითხველს თავიდან ბოლომდე მივყევით ავტორსაო, ჩვენ ამ პირობას აღარ გადავალთ და სხვა მარგალიტებს ავტორისას შემდეგ გავარჩევთ. ეხლა-კი მაინც ამას ვიტყვით: კაცს რომ ჯერ ისიც არ შეუტყვია, მცხეთა სადარის, დარიალის ხეობაშია, თუ არაგვისაში, და სტრაბონი ბერძენთა მწერალია, თუ რომაელთა³⁰⁾, აბა, საიდან შეგვეიტყობდა, რაც პირველ-ყოველ დროებას ჩვენის ისტორიისას შეეხება. ამაზეა ნათქვამი, რომ სანეკრე ჰნახა და სახტომი კი არ გაუსინჯაო.

წერილი მეხუთე.

მოგვითხრა-რა თავისებური ისტორია მოსოხთა, თუბალთა და კოლხიდელთა ხსენებისა, ავტორი Письма о Грузіи-სა გვეუბნება, რომ ისტორია

³⁰⁾ ავტორი თავის პირველ წერილის პირველ გვერდზედვე გვეუბნება, რომ სტრაბონი რომაელთა მწერალიაო. ესეც ახალი ამბავი და ახალი საბუთი ავტორის გულ-ახდით არ-ცოდნისა.

ათასის წლის¹⁾ ღუმლის შემდეგ ხელ-ახლად ახსენებს პირველად, — ისიც გზა და გზა, — თუბალებსა და მოსოხებსაო. ვინ არიან ეს თუბალები და მოსოხები ბიბლიისა და საამოცანო კოლხიდელნი არგონავთებისაო, ჰკითხულობს შედარებითის მეთოდის და კრიტიკის თვით-მყრობელი ავტორი. ეგენი არიან ქართველთა ნათესაობის შტონიო, გვაუწყებს იგი იქვე. ჩვენც აგრე გვგონია, მაგრამ ამისათვის მარტო ერთი და ისიც სასაცილო საბუთი მოჰყავს ყველაფერზედ ექვით მკვრეტელს ავტორსა. ამ შტოების ერთმანეთთან ნათესაობა იმითი მტკიცდებაო, რომ, ჰეროდოტეს სიტყვით, სპარსეთის მეფის ქსერქსის ლაშკარში ყველა ესენი ერთის მხედართ-უფროსის ხელში იყვნენო²⁾. სტკვა და თავისი ხელთ-უქმნელი ბეჭედი დაასვა. მოდით და შეშალეთ-ლა, მოდით და ამისთანა ჭკუათა-უქმნელს ფილოსოფიას გაექეცით სადმე. მაშ, ყალმუხები, ყაზანის თათრები, ებრაელნი, ქართველები, რუსები და სხვა მრავალის ტომის კაცნი სულ ერთის ნათესაობისანი ყოფილან, რადგანაც რუსეთის ამპერიაში, თუ მუდამ არა, ხშირად მაინც

1) ეხლა ათასის წლის ღუმელი ათის სტრიქონის წინად ხომ რვაასი იყო, ამავე ავტორის სიტყვით. ამ სახით, ორასი წელიწადი მიაფუჩეჩა ავტორმა ათის სტრიქონის მანძილზე. ჰნახეთ ავტორის პირველ წერილის 55 და 56 გვერდი.

2) ხუმრობა-კი არ გვგონოთ: ჰნახეთ ავტორის პირველ წერილის 56 გვერდზედ სხოლიო.

ერთის მხედართ-უფროსის ხელში არიან. ამას გვიქვიან შედარებითი მეთოდით კვლევა სხვა-და-სხვა ერთა ნათესაობისა! ამას იქით, თუ გნებავდეთ შეიტყუოთ, სიპაები და ინგლისელნი როგორ მოჰხედებიან ერთმანეთსა, მარტო ის გამოიძიეთ—ერთის მხედართ-უფროსის ხელში არიან, თუა არა. ეს გახლავთ შედარებითი მეთოდი ავტორისა. რადგანაც ენას ბრწყკალი არ მოედება, შესაძლოა გვითხრან, —ეჰ, თქვენ რა იცით, რა არის ფილოსოფია ისტორიისაო. ჩვენ ამაზედ ვიტყვით, რომ თვით ისტორიის ფილოსოფიამაც არ იცის ეს ამისთანა ფილოსოფია ავტორისა.

ამით ათავებს ავტორი აღმოსავლეთ საქართველოს ამბავს მოსოხთა, თუბალთა ხსენებისას და ვინაობისას. მერე ამბობს, რომ რაც შეხება დასავლეთს საქართველოს, აქ ჯერ კიდევ 3200 წლის წინად ქრისტეს შობამდე ძლევა-მოსილი მხედრობა ეგვიპტის მეფის რამზეს დიდისა კოლხიდაში შევიდა და რამდენიმე ეგვიპტელთა სოფელი გააშენაო. აქ ავტორი იმასაც გვაუწყებს, ვითომც ჩვენ, ქართველებს, ამ რამზესისაგან დასახლებულ ეგვიპტელთაგან გვესწავლოს ხენა-თესვა და ზოგიერთი სხვა ხელობა. ამაზე საუბარი მერე გვექნება, როცა ავტორს გამოვიწვევთ ჩვენის ძველის კულტურის სათხრობლად. ეხლა-კი მარტო ავტორის ისტორიულ მცენიერებას ვიძიებთ.

ავტორი პლინის იმოწმებს, — ისიც სულხან ბარათაშვილის³⁾ სიტყვით — მასზედ, ვითომც რამზეს დიდი კოლხიდაში ყოფილიყოს ოდესმე. დიდი საქმე იყო განა, რომ ავტორს, კრიტიკის ასეთს ტრფიალს, ეს ამბავი მართლა კრიტიკით გამოეძია?! ეხლა ხომ დამტკიცებულია და ყოველ ექვ გარედაც დაყენებულია, რომ ეგვიპტელნი საზოგადოდ და რამზეს დიდი საკუთრივ თავის დღეში არ გადმოსცილებიან ორონთას, მდინარეს ასსურეთის დასავლეთზე, რომელზედაც იდგა ქალაქი კადეში. ან რა ქყუაში მოსასვლელი იქნებოდა ეგვიპტელთათვის კოლხიდაში გამოსვლა, როცა მათი ერთად-ერთი ტკივილი და ნაღველი ის იყო, რომ ევფრატის⁴⁾ მხრით უშიშარ ყოფილიყვნენ.

მათი პოლიტიკა აქ სულ იმაზედ ჰტრიალებდა, რომ ასსურეთი დაემხოთ და დაემორჩილებინათ ზღვის პირი სირიისა⁵⁾, საილამაც მტერნი მოსვენებას არ აძლევდნენ. ან თუნდ ესეც არ იყოს, როგორ გასცილდებოდნენ ამ ქვეყნებსა და შევიდონენ კოლხიდაში, როცა ასურელებისა და სირიელებისთანა

³⁾ ღირს შესანიშნავია, რომ ამ შემთხვევაში ავტორი თ. სულხან ბარათაშვილს ხელსა ჰდებს მოწმად და თვით სულხან ბარათაშვილის ნაწერი დედანი-კი არ წაუკითხავს და დასჯერებია ბ-ნ მურიესაგან ფრანგულად შემოკლებულ ნათარგმნსა. ამას თვითონ ავტორი გვანიშნებს პირველ წერილის 57 გვერდზედ სხოლიოში.

⁴⁾ ვებერი, ტ. I, გვერდი 193.

⁵⁾ იქავ, გვერდი 196.

დაუძინარნი მტერნი ზურგთ უკან დარჩებოდათ. რა¹ თქმა უნდა, მხედართ-მთავრად, ან ბედის გამგებლად ეგვიპტელებს რომ ჩვენი ავტორი ჰყოლოდათ, უფრო შორსაც წავიდოდნენ. ვითომც ნახტომი შეეშლებოდათ თუ! მაგრამ ეგვიპტის ბედზედ, სულ სხვა კაცები, უფრო წინდახედულები შესწრებიანთ, თორემ მალე გადაიჩხებოდნენ სადმე კლდეში.

ან რაღა შორს წასვლა გვინდა: ლენორმანმა, ამ სახელ-განთქულმა მცოდნემ აღმოსავლეთისამ, რომლის ავტორიტეტი ამისთანებში შეურყეველია, კარგა ხანია თვით ჰიეროგლიფურ ნაწერებით დაუმტკიცა ქვეყანას, რომ ეგვიპტელნი კავკასიაში არასოდეს არა ყოფილან და, ამ სახით, პლინის ტყუილი კოლხიდაში ეგვიპტელთა შემოსვლის შესახებ გამოაქვეყნა⁶). ჩვენმა ავტორმა-კი ჯერ ხომ ასე მჩვარში გაახვია ჩვენი ქართველი მეისტორიენი, მათი ნაწერები მასალადაც გამოსადეგნი არ არიანო. ეხლა კი ერთი ამ ქართველთა მეისტორიეთაგანის, სახელდობრ, ბარათაშვილის ნაწერი მასა-

⁶) ეს ტყუილი რამზესის ვიზომ-და ყოფნისა კოლხიდაში ეხლა საისტორიო სახელმძღვანელოშიაც კია შენიშნული. ჰნახეთ ტრაჩევსკის „Древняя Исторія“, გვერდი 40. მოდით და ამას იქით ენდეთ-ღა ავტორის ცოდნასა და იმის თავ-მოწონებულ ძიებას ჩვენის ძველის-ძველ ცხოვრებისას. გამოძიებულცი რომ თვალთ არ დაუნახავს, აბა, გამოუძიებელს როგორ-ღა დაინახავდა.

ლად-კი არა, საბუთადაც გამოიყენა, რომ მსოფლიო ისტორიაში უკვე დადგენილი და დამტკიცებული ამბავი გაამტყუნოს. ამ ზღაპრების შემდეგ, ავტორი თითქმის ცხრა გვერდს ანდომებს სხვა ზღაპრებს, რომელნიც შეეხებიან ქართულს ენას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიას, კულტურას, ხან სად ჩაჩხირულს, ხან სად, ვიმეორებთ—თვითვეულს ამას ჩვენ ცალკეც გამოვიძიებთ. ეხლა-კი ჩვენც ავტორსავით იმ რვა-ცხრა გვერდს თავს გადავახტებით და მუხლს მოვუყურით ისევ ისტორიულ ამბებს მოთხრობას, რომელსაც იგი განაგრძობს მეორე წერილში წინანდებურის ხელგაშლითა და ცოდნის ქადილით.

პირველ წერილში ავტორმა ხომ დაასკვნა, რომ მეთოთხმეტე საუკუნიდამ მეშვიდემდე არავის-ღა უხსენებია ქართველებიო და, როცა ამ მეშვიდე საუკუნეში სკვითებმა ქართველივით გადალახეს კილით-კიდედღე აზიაო, მაშინ კულავ იხსენებიან მოსოხნი და თუბალებიო. ეს სკვითების ამბავი იმიტომ მოჰყავს ავტორსა, რომ სთქვას, ვითომც მთელი რვა თუ ათი საუკუნე ქართველებს ეძინათო. ამ სახითაო, განაგრძობს ავტორი მეორე წერილში, მეშვიდე საუკუნეს ქრისტეს შობამდე საშინელმა თავ-დასხმამ სკვითებისამ (ზოგან ხაზარებს ამბობს) გამოაღვიძა ტკბილის ძილისაგან ქართველები და გამოიყვანა დაუწყნარებელ ბრძოლის საქვეყნო მოედანზედაო. ხაზარები, შექირვებულნი მიდიის ძალოვან მეფის კიაქსარისაგან, შევიდნენ

იმ დრომდე შეუვალ ადგილებში კავკასიის მთისაში და, იპოვეს-რა დარიალის გასავალი, აქამდე ქართველთათვის უცნობი⁷⁾, გავიდნენ და კავკასიის ჩრდილოდ გაიმართეს თავისი სახელმწიფოვო. ჩვენ ხაზარების თუ სკვითების გამო არ გამოვეყიდეებით ავტორს, ეს მის ნებაზე მიგვივლია.

საქმე აქ იმაშია, რომ, ავტორის მიერ დაწუნებულ „ქართლის ცხოვრების“ მოწმობით, ავტორი უარ-ჰყოფს მსოფლიო ისტორიის დანადგენს. აქ რაკი კიაქსარი ახსენა, სხვათა შორის, იმასაც გვეუბნება, რომ კიაქსარმა ააშენა დარუბანდიო (დერბენტი) და ქართველებმა ამ დროდამ ისწავლეს ქვითკირის ხმარება შენობისათვისაო. ეხლა ყველანი ამბობენ, რომ დარუბანდი სასანიდებისაგან⁸⁾ არის აშენებულ-ი. ამას ჰმოწმობენ ყველა წყარონი აზიის ისტორიისა და ამასვე უჩვენებს თურმე ფალაური (პეხლეური) წარწერა დარუბანდისა. თუ

⁷⁾ ნუ დაგავიწყდებათ, რომ, ამავე ავტორის სიტყვით, მცხეთა დარიალის შესავალშია და გვიკვირს, ავტორს როგორ მოუთავსდა თავში, რომ ქართველებს თავისი სატახტო და დედა ქალაქი დარიალის შესავალში ჰქონიათ და დარიალი-კი არა სცოდნიათ, ვიდრე სკვითებმა არ დაანახვეს. მოლით და ან ერთი დაუჯერეთ და ან მეორე! კრიტიკა აქ თავის თავად ეტყოდა ამის მთქმელს კაცსა—მომიხმარეო, რომ კრიტიკისა მართლა რაიმე გაგება ჰქონოდა.

⁸⁾ სასანიდების დინასტია ავიდა სპარსეთის ტახტზედ 226 წელს ქრისტეს მერმედ (კორში, ტ. I, გვერდი 170) და კიაქსარი მეშვიდე საუკუნეში იყო ქრისტეს წინად.

აქ ავტორს დარუბანდად მიუღია „კასპიის კარი“, ამაშიაც შემცდარა, ჩვენის ფიქრით, რადგანაც, პტოლომეოსის გეოგრაფიით, „კასპიის კარი“, ანუ ქართლის ცხოვრების „ზღვის-კარი“ დარუბანდის დასავლეთით არის თურმე. აშკარაა, ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ მიჰშველებია აქ ავტორს. აი რა საბუთით ვამბობთ ამას. ავტორი გვარწმუნებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი კიაქსარიაო. აფრიდონის ერის-თავმა „არდამ-“მა, აფრიდონისგან გამოგზავნილმა ქართლის შესამუსრველად, ააშენაო „ქალაქი ზღვის-კარს და უწოდა სახელი დარუბანდიო“, ამბობს „ქართლის ცხოვრება“. ავტორს უსათუოდ აქედამ გამოჰყავს თავისი ზღაპარი დარუბანდის აშენებისა კიაქსარისაგან, იმიტომ რომ ავტორის კიაქსარისაგან, ანუ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონისაგან აშენება დარუბანდისა მარტო ჩვენს მატთანეშია ხსენებული და, ჩვენის ფიქრით, სხვაგან არსად. იქნება სხვაგანაც იყოს სადმე და ჩვენ მხოლოდ ჩვენს უვიცობას ვალიარებდეთ ამ შემთხვევაში.

ან საილამ გამოიცნო ავტორმა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი მართლა კიაქსარია? თუ რვითონ „ქართლის ცხოვრებას“ ჩაჰკვირებოდა, დაიხახავდა, რომ ჩვენის მატთანის „აფრიდონი“ რალაც ითური გმირია, „რომელმან შეკრაო ჯაჭვით ბევრასფ, გველთა უფალიო, და დააბა მთაზედა, რო-

მელ არს კაცთ შეუვალიო⁹). განა პირდაპირ არა სჩანს აქედამ, რომ ეს „აფრიდონ“ რაღაც ზღაპრული გმირია და არა კიაქსარი? აშკარაა, აქ „ქართლის ცხოვრება“ იმეორებს იმ მითურ გმირის სახელს, რომელსაც ფერდუსი თავის შაჰ-ნამეში იხსენიებს ფერიდუნად, ანუ ფრედუნად და რომელსაც, მინამ გამეფდებოდა სპარსეთში, რაღაც საქმე ჰქონია სპარსეთის მეფის სოლაკის გველეზთან. თუნდ ეგეც არ იყოს, „ქართლის ცხოვრება“ გვეუბნება იქავ, რომ აფრიდონის კარგა შემდეგ, ყვეაპოს ყოფილა სპარსთა მეფედ, იმას ჰყოლია შვილი ფარშაროტ (ფრაორტი) და ფრაორტის შვილად მეცნიერნი ჰგონებენ კიაქსარსა¹⁰). თუმცა, მართალია, სკვითების შემოსვლის ხანებში ყოფილა ეს „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი და მსოფლიო ისტორიის კიაქსარიც ამ დროსვე იყო, მაგრამ მარტო ამით განა დასაჯერია, რომ აფრიდონი და კიაქსარი ერთი და იგივე კაცია? აშკარაა, „ქართლის ცხოვრებას“ აურევია სახელები და იგი აფრიდონად იხსენიებს მითურს გმირსა და არა კიაქსარსა, თუნდ კიაქსარის დროების ამბავიც რომ ვიგულისხმოთ მის მიერ მოთხრობილში; მაინც და მაინც ამაში ძალიანაც არ ავუხიბრდებით ავტორს. მივიღოთ მისი აზრი, რომ აფრიდონი „ქართლის ცხოვრებისა“ მსოფლიო ისტორიის კიაქსარია.

⁹) იხილეთ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვერდი 23.

¹⁰) ვებერი, ტ. I, გვერდი 407.

ჩვენ ხომ მოვიხსენიეთ, რომ კიაქსარს, რომელიც მეშვიდე საუკუნეში სცხოვრებდა ქრისტეს შობამდე, არ აუშენებია დარუბანდი, არამედ ააშენეს სასანიდებმა, რომელთა დინასტიაც მესამე საუკუნის პირველ ხანებში ქრისტეს მერმედ ავიდა სპარსეთის ტახტზედ. რადგანაც აფრიდონი „ქართლის ცხოვრებისა“ კიაქსარად მონათლა ავტორმა და რადგანაც აფრიდონის დროს აშენდა, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვით, დარუბანდი, აშკარაა, ჩვენი ავტორი „ქართლის ცხოვრებას“ დაჰფუძნებია, იმიტომ რომ ეს ამბავი, ჩვენი ფიქრით, სხვაგან არსად იხსენება ამ რიგად. თუ ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ისეთი სანდოა, რომ მსოფლიო ისტორიაში არსებულ აზრს დარუბანდის აშენებაზე აუქმებინებს ავტორი, მაშ, რაღად მოიხსენა უწინ ისეთი ცხვირ-აწევით, თითქო რაღაც უღირსი რამ, ვილაც კომისიისაგან შეთითხნილი და ისიც **„ВЪ АРМЯНСКОЙ ПЕРЕДЪЛКЪ“**. თუ ესეთი სანდოა ჩვენი ავტორისაგან აბუჩად აგდებული „ქართლის ცხოვრება“, მაშ, რაღა საბუთი ჰქონდა ავტორს—იგი მასალადაც გამოსაყენად არ ჩაეთვალა. ჩვენ კვლავაც ვნახავთ გზა და გზა, რომ ჩვენი კრიტიკის მოყვარული ავტორი „ქართლის ცხოვრებას“ ტყუილსაც უჯერებს, როცა უჯობს თავის სიტყვის გასაყვანად, და როცა არ უჯობს, მისი მართალიც არა სჯერა.

რად უნდოდა ყველა ეს სიღონები, ქალღეები, რამზესები და კიაქსარები ავტორსაო, იკითხავენ.

მათ უნდოდა, რომ დამტკიცებინა ქართველების ისტორიული არარაობა, ვითომ რაკი ისტორიამ მთელი ათასი წელიწადი იგინი აღარ ახსენა, სჩანს, ხსენების ღირსნიც არ იყვნენო. ამას არა სჯერდება ავტორი და ჰსურს ამ მის მიერ ტყუილად მოგონილს ქართველების არ-ხსენებას ფილოსოფიური საბუთიც მოუპოვოს. აბა, აქ არის ის არეულობა ავტორისა, რომელსაც თვით სკვითებისაგან მომხდარი არეულობა აზიაში არ შეედრება. ჩვენ აქ, სწორედ მოგახსენოთ, ვერა გავიგეთ-რა და ვგონებთ, არც ბევრი თვითონ ავტორს გაუგია. ეგ კიდევ არაფერი: ავტორი არავითარს ღონისძიებას არ გვაძლევს ერთს რასმეზედ შეეჩერდეთ და იმაზე ვისაუბროთ, რადგანაც თითონაც არა სდგას ერთს რომელსამე აზრსა და დასკვნაზედ. არ არის თითქმის არც ერთი ფურცელი მის ნაწერისა, რომ ერთხელ თქმული ისევ არ გადასთქვას სულ სხვა რიგად და ერთმანეთში მოუთავსებლად. ამიტომაც ჩვენ მარტო მაგალითებს ამ წაჯექ-უკუჯექობისას წარმოვადგენთ და მათს განკითხვას-კი თავს დავანებებთ.

ავტორს მოჰსურებია რა ახსნას, რანი ვიყავით ქართველები ან სათაფისოდ, ან სამეზობლოდ და რა მნიშვნელობა გვქონდა ან სათვისტომოდ, ან სასხვისოდ, ასე გვიხატავს ჩვენს ყოფა-მდგომარეობას.

Территориальная недоступность не только надолго изолировала ихъ (грузинъ) отъ живаго общенія съ цивилизованными сосѣдями запада

и востока, но препятствовала также объединению разрозненных вѣтвей самого грузинскаго племени¹¹⁾.

დავისხომით, ვითამც ჩვენის ქვეყნის ადგილ-მდებარეობის შეუვალობამ ისე შეგვამწყვდია და შეგვკეტა, რომ აღარც-რა ვინ მოგვაკარა და აღარც არა ვის ჩვენ მივეკარენით. მერე კიდევ ამბობს ავტორი, რომ ამ გეოგრაფიულმა განყოფილებამ ისე გაგვიხადა საქმე, რომ თვითვეული ცალკე თემი საქართველოსი ქართველთათვის იქმნება იმოდენადვე უცნობი იყოვო, რამოდენადაც უცხოთათვისაო¹²⁾. აქედამ ცხადიაო, რად მდუმარებდა ქართველებზედ ისტორია მთელი ათასი წელიწადი პირველ ხსენების შემდეგო¹³⁾. სასაცილოა!.. ჩვენ ხომ ვნახეთ, ათასის წლის დუმილი როგორი მართალი გამოდგა და ეხლა ავტორმა თეორიული საბუთიც დაუდვა სარჩულად. ეგრე აშკარად გამართლება თეო-

¹¹⁾ ჰნახეთ ავტორის პირველი წერილი, გვერდი 56.

¹²⁾ Страна (грузія), которая для каждаго изъ этихъ (грузинъ) маленькихъ племень была, быть можетъ, такъ-же невѣдома за предѣлами ихъ крошечныхъ поселеній, какъ и для чужеземцевъ! ჰნახეთ მეორე წერილი ავტორისა, გვერდი 37.

¹³⁾ ჰნახეთ პირველის წერილის 57 გვერდი. Отсюда ясно, почему, послѣ перваго произнесенія имени этихъ племень, цѣлую тысячу лѣтъ (?) молчала о нихъ исторія.

რიისა საქმით ჯერ სხვა მეცნიერს ბედად არა სწვევია.

ამ სახით, აშკარაა, რომ აქ ავტორი გვიმტკიცებს ქართველების კარ-შეკეტილობას, რომელმაც არც სხვა ვინმე მიაკარა ქართველებს და არც თითონ ქართველები სხვენსა. გგონიათ, რომ ამაზედ დადგეს ავტორი? თქვენგან არ გვიკვირს! ამიერ-კავკასია, მაშასადამე, საქართველოც, „эта ИСКОННАЯ арена боевѣхъ встрѣчь всевозможныхъ племень челоѣчества¹⁴⁾“, ამბობს იგივე ავტორი სხვაგან. როგორ მოგწონთ ჯერ ის კარ-შეკეტილობა და მერე ეს „ИСКОННАЯ арена боевѣхъ встрѣчь всевозможныхъ племень челоѣчества“!

ვსთქვათ, ეს „იყო და არა იყო-რა“ დავუთმეთ ავტორს. ერთი ეს ვიკითხოთ: ან როდის გამოგუყარეთ ურდული ჩვენს კარ-შეკეტილობას (замкнутость-ს ავტორისას), ან როდის და ვინ შემოგვიმტვრია კარი და ქვეყანაში გამოგვიყვანა. ავტორი გვარწმუნებს, რომ ეს მოხდაო ფარნავაზ მეფის შემდეგაო, ესე იგი, არა უწინარეს მესამის საუკუნისა ქრისტეს შობამდე. ამას გვანიშნებს ავტორის სიტყვები, როცა გვეუბნება, რომ დიდი გზა რიონისა გააკეთეს „послѣ Фарнаваза (перваго грузинскаго царя, жившаго въ III вѣкѣ), когда

¹⁴⁾ ჰნახეთ 48 გვერდი პირველის წერილისა.

замкнутость Грузіи была нарушена ея зависимо-
стью отъ Персіи...¹⁵⁾.

სჩანს, სპარსეთმა მესამე საუკუნის შემდეგ გამო-
უმტვრია კარი ჩვენს შინ-შეკეტილობას. გგონიათ,
რომ ან აქ მაინც დასდგეს ამაზედ ავტორი და ეს
აღარ გადასთქვას?! ნურას უკაცრავად: ჩვენ სხვა
ლექი-ბიჭები ვართ. როცა კიაქსარმა გაამაგრა მც-
ხეთა და ააშენა დარუბანდიო, „съ этого момента
уже начинается прямая связь Грузіи съ Ира-
номъ, сношенія ихъ дѣлаются болѣе живыми
и частыми и Грузія мало-по малу вовлекается
въ русло исторической жизни востока“ და
სხვანი¹⁶⁾. ან ამას გაკმარებთ განა! ახლა სხვაგან
აი ამაზევე რას ბძანებს ავტორი: „Начиная съ
нашествія скифовъ и до завоеванія Персіи и
Грузіи арабами, она почти непрерывно жила
общеею жизнью съ Ираномъ“¹⁷⁾. გგონათ ამას
მაინც დაგვაჯერებდა ავტორი! აი კიდევ სხვა:
„уже при первыхъ Ахеменидахъ (въ IV в.
при Кирѣ) Грузія становится пристанищемъ
самыхъ разнообразныхъ пришлецовъ“... და
სხვანი.

¹⁵⁾ ჰნახეთ 64 გვ. პირველის წერილისა.

¹⁶⁾ ჰნახეთ მეორე წერილის მე 8 გვერდი. აქ შევნიშ-
ნავეთ, რომ კიაქსარი მეშვიდე საუკუნეში იყო ქრისტეს შობამდე.

¹⁷⁾ იქავ: 40 გვერდი.

ეს რა არის კიდევ! ავტორი სხვას უფრო საკვირველს გვეუბნება. თურმე ნუ იტყვიო, დღეს ჩვენში არიან ცალკე მოსახლობანი (КОЛОНИИ) ხაზარებისა, რომელნიც კიროსის დროისანი არიან, ვითომც-და თავისი ენა შეუნახავთ ისე, როგორც მათთა ძველის-ძველ წინაპართა ჰქონიათ. თუ არ დაგვიჯერებთ, აი ავტორის სიტყვებიც: „Мы встрѣчаемъ здѣсь (въ Грузіи) и въ наше время потомковъ, изгнанныхъ Навуходносоромъ, евреевъ, а также туранцевъ, хозаръ и грековъ, живущихъ обособленными группами, быть можетъ, со времени Кира, сохраняя свои права (?), привычки, національный типъ и языкъ почти какимъ онъ былъ во времена ихъ далекихъ предковъ.“¹⁸⁾

ბერძნებისა და ებრაელებისა რა მოგახსენოთ და ამ ხაზარების ყოფნა-კი ჩვენში დღეს პირველი გაგონებაა. მეცნიერებს პატარა ბუნდადა აქვთ წარმოდგენილი ამ ხაზარების ვინაობა და, რადგანაც ჩვენში ესენი ისე კარგად დაბინავებულან, რომ თავისი ძველის-ძველი ენაც თითქმის შეუცვლელად შეუნახავთ, რა დიდი სიხარული აუტყდებათ სწავლულთა და მეცნიერთა, რომ ასეთი შემთხვევა ეძლევათ ზედმიწევნით შეიტყონ ამ ერის ვინაობა. სამწუხარო ეს არის მართო, ვაი თუ ჩვენს ავტორს ცოტადენად გაუჭირდეს ამ ხაზარების ბინაზე მო-

¹⁸⁾ იქავ: 40 გვერდი.

ყვანა ვისიმე. მაგრამ რა ვუყოთ, განა ტყუილად არის ნათქვამი, გაქირება მიჩვენე, მე გაქცევას გიჩვენებო. ვერ გაექცევა თუ? რა გაუძნელდება იმას, ვინც ერთის კამარით ათასს წელიწადს ზედ თავზე ახტება ხოლმე და ვინც მცხეთას ზურგზე იკიდებს და დარიალის ხეობაში გადააქვს. ან იქნება თითო-ოროლა კაცი, რომელნიც ჩვენში „ყაზარას“ სახელს ატარებენ, ავტორს „ხაზარები“ ჰგონია! არც ეს არის შეუძლებელი ჩვენის ავტორისაგან, რადგანაც მისი შედარებითი მეთოდი ეტყოდა, რომ ყაზარა-დალაქი და „ხაზარი“ კიროსის დროინდელი ძალიან ახლონი არიან ერთმანეთზე.

განა დაიჯერებს ვინმე, რომ ეს ყველაფერი ერთისა და იმავე კაცის ნათქვამია ერთსა და იმავე საგანზე, ერთსა და იმავე დროს! რომელი ერთი ამისთანა ამბავი მოვთვალოთ ავტორისა? რომელს ერთს მივყვით? რომელს ერთზედ ვუთხრათ ან ჰო, ან არა? კმარა ასე წინა და უკუღმა ტრიალი. ყველაფერს რომ გამოვუდგეთ, **ენა დაშვრების, ყურნიცა მსმენელთა დავალდებიან.**

წერლი პეექსე.

იმ წარა-მარა სიარულით, რომელიც წინა წერილებში აღვნიშნეთ, ავტორმა, როგორც იყო, ფარნავაზამდე მიგვიყვანა. ფარნავაზის თაობაზე

ავტორი გვეუბნება, რომ თვითონ იგი და მისი შთამომავლობა „ჯანლითა და ბუსურით“ არის მოცულიო, ეს-კი აშაკარაა, რომ შთამომავლობით სპარსი იყო, ახემენიდების ნატამალიო¹). ამ ფარნავაზის აშკარა სპარსობაზე მოწმად მოჰყავს ბართაშვილი მაშინ, როდესაც ავტორმა დაგვიფიცა, რომ ქართველების ნაწერები მასალადაც არ გამოდგებიანო. მაგრამ ამისთანაებს ნულარ გამოვუდგებით. ჩვენ არა ერთი და ორი მაგალითი მოვიყვანეთ იმისი, რომ ავტორი ამისთანებში იმ მანასესა ჰგავს, რომელსაც თეიმურაზ მეფე ხშირად ეტყოდა ხოლმე: **ეგრე, ჩემო მანასეო, ხან ისე და ხან ასეო.**

ერთის სიტყვითაო. ამბობს ავტორი, ფარნავაზი საქართველოში ისეთივე საშუაგულო კაცია (ЦЕНТРАЛЬНАЯ ЛИЧНОСТЬ), რომლის გარშემოც ხალხის თქმულობა აგროვებს ხოლმე ყველა თვალსაჩინო ნამოქმედარს ცხოვრებისას, როგორც, მაგალითებრ, კარლოს დიდი ევროპის შუა-საუკუნეთათვის და „ვლადიმირი-კრასნოე სოლნიშკო“ რუსეთის ზღაპრულ მოთხრობათათვისაო. ჩვენის ეხლანდელობის დიდად მცოდნე ავტორს რომ მოვკითხოთ, ერთი გვაჩვენოს, სად, როგორ და რა თქმულობით იხსენიებს ქართველის ერი ფარნავაზსა, ნეტა რას გვეტყვის? არა გვგონია, „ქართლის ცხოვრების“ გარედ, ჩვენმა ავტორმა გვიპოვოს რაიმე ხსენება

¹) ჰნახეთ მეორე წერილი, გვერდი 42.

ფარნავაზისა ჩვენს ხალხში და, თუ გვიპოვის, მადლობით მუხლს მოვიყრით. დალოცვილს, თუ ეს თქმულობანი ფარნავაზზე სიზმრად არ მოზმანებია და მართლა სადმე არის, რატომ აქ მაინც არ გამოიყენა ის შედარებითი მეთოდი. რომელიც ამისთანებში მართლა რომ სასწაულთ-მოქმედია და ბევრის რამის ამხსნელი და გამომრკვეველი. ამისთანაებში ხომ ეგ მეთოდი თვითონ თავის-თავად ეხვეწება კაცს, აცა ჩემი საქმე აქ არისო, მიმიშვიო, და რატომ ავტორს ყური არ უთხოვებია. სჩანს, ეგ მეთოდი ავტორისათვის ფრაზაა და არა საქმე.

ავტორი, ფარნავაზის ხსენების შემდეგ, ბევრს რასმეს ჰლაპარაკობს ზოგს ქართულ ენასა, სარწმუნოებასა, სახელმწიფო წეს-წყობილებასა და ერთობ კულტურაზედ და ბოლოს ამბობს, ჩვენა გვეგონია, მეტი იყოსო ჩამოთვლა იმ მრავალ გვარ ამბებისა, რომლის სარბიელად იყო საქართველო. ღმერთმა უშველოს. თორემ ჩვენვე გაგვიხდებოდა სახათაბალოდ. ნეტავი ამ საქებურს გზას დასდგომოდა აქამდინაც და მოკლედ მოექრა, რაც სათქმელი ჰქონდა. არც ჩვენ დაგვადგებოდა ამოდენა ჯაფა და არც ამდენად შევაწუხებდით მკითხველსა.

აქ მარტო იმას ვიტყვითო, გვეუბნება ავტორი. რომ ფარნავაზი დამ დაწყებული არაბებამდე (მეშვიდე საუკუნემდეო ქრისტეს აქედ) საქართველოს ერთხელაც არ შეხვედრია ფეხზედ მაგრად დადგომაო. იქნება ეგრეც იყო; მაგრამ საიღამა აქვს ეს

აზრი, გაონასკული? არა გვგონია, ფარნავაზის ხსენება სხვაგან სადმე იყოს, თუ არ ქართლის ცხოვრებაში. ქართლის ცხოვრება-კი, რასაც ფარნავაზზე მოგვითხრობს, ამის საბუთს არ იძლევა. კაცმა, ქართლის ცხოვრების სიტყვით, შემოიერთა მთელი საქართველო, ერთ-მთავრობა დააფუძნა, წეს-წყობილება ჩამოაგდო, საერისთაონი გააჩინა და რიგი და წესი დაუდო. ნუთუ ეს ფეხზედ დადგომა არ არის! ამიტომაც ამბობს „ქადთლის ცხოვრება“:

„იყო განსვენება და სიხარული ყოველსა ქართველსა ზედა და მეფობისთვის ფარნავაზისა იტყოდეს ყოველნი: ვმადლობთ სვესა ჩვენსა, რამეთუ მოგვეცა ჩვენ მეფე ნათესავისაგან ჩვენთა და აღგვეხადა ხარკი და ჭირი უცხოთა ნათესავთაგან“.

იქნება, და ძალიან შესაძლო არის, რომ ყოველივე ეს ტყუილიც იყოს მათიანეს მთხრობელისა, მაგრამ თუ ავტორმა ფარნავაზი მტიანეს სიტყვით იცნო და სხვა წყარო-კი არა გვგონია საფარნავაზოდ გვაჩვენოს სადმე, მაშ, ეს სიტყვები იმავ მათიანისა რატომ-ღა ჩააფუჩეჩა. თუ ტყუილი იყო, რატომ არ წაუსაბუთა რამ და, თუ არა წაუსაბუთა რა, რატომ ეგრე მჩვარში გაახვია თავისი დაქადებული კრიტიკა. ცარიელი სიტყვა დამიჯერეთო განა? მეტი რა გზაა, უნდა დაფუჯეროთ იმას, ვინც საბუთიანს სიტყვასაც არ იჯერებს. ეს, მართალია, ძალ-მომრეობაა, ჩემნებობაა, მაგრამ მაინც უნდა შევიწყნაროთ, რადგანაც ახალი აღთქმა მო-

აქვს ჩვენის ისტორიისა და მეცნიერებისათვის: კრიტიკა შემოაქვს და შედარებითი მეთოდი კვლევისა. დეე, მოტყუედნენ ბაღლები მითომდა ახალის აღნთქმით, რომელიც ყოველ ძველის-ძველ აღთქმაზე უარესი და უმდარესია. დეე, კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის კალთა გადააფარონ თავიანთ უვიცობას, ვისაც ჰსურს და ამ ამოდ ხსენებულ სიტყვებით-კი ვერც ერთს ჰკვათა მყოფელს კაცს ვერ დაემალეზიან უვიცნი და უმეცარნი.

მაგალითად ჩვენის არარაობისა მოჰყავს ავტორს თვით ვახტანგ-გორგასლანიც-კი, რომელიც—თუ გნებავთო—ძველის დროთა გმირებს მიეგვანებაო, მაგრამ ამისთანა კაცების მნიშვნელობა არ იყო ხანგრძლივიო. ესენი უბრალოდ იხოცებოდნენ უნაყოფოდ ბრძოლაში და ვერაფერი მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარესო. მაშ, მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარეს მირიანიდამ დაწყებული ქრისტეს რჯული, რომლისთვისაც მეცხრამეტე საუკუნემდე მთელი ათას ხუთასი თითქმის წელიწადი ჯვართ-ეცვა მთელი საქართველო?! მაშ, უნაყოფო იყო ბრძოლა ვახტანგ-გორგასლანისა, რომ ჩრდილო-კავკასიელთ თავზარი დასცა იმოდენად, რომ მას მერმედ თითქმის ველარა შემოჰბედეს-რა საქართველოს და მას აქედ ჩრდილოდამ საქართველო სამუდამოდ უშიშარიკმნა? მაშ, არც ის ჩაითვლება საგულისმყოფელ საქმედ, რომ ვახტანგმა მიანიჭა ჩვენს ეკლესიას თვით-მყოფელობა, დაიხსნა ანტიოქიის დამოკიდე-

ბულებსაგან?! ეს ორი-სამი მაგალითიც საკმაოა კაცმა დაასახელოს, რომ შევიტყოთ გულმართლობა ამ მაგალითების განგებ არ-დამნახველისა. ჩვენ ვამბობთ „განგებ“, იმოტომ რომ წარმოუდგენელია ავტორს არ წაეკითხოს „ქართლის ცხოვრება“ მაინც, როცა საქართველოს ისტორიის წერას მოი-სურვებდა, და თუ წაუკითხავს, ამ უეჭველს ამბებ-ზედ განგებ დახუჭავდა თვალს, თორემ სხვაფრივ მოუფიქრებელია ამავების შეუნიშნავობა.

დაასვა-რა თავისი თვითნებობის ბეჭედი საქარ-თველოს ისტორიას ფარნავაზიდამ არაბებამდე, ავტორი მერე იხსენიებს დავით აღმაშენებელს და ამბობს, რომ გამოსაჩენის ნიჭის კაცი იყო, უყვარ-და დაახლოება მეცნიერ კაცებთანა, თუმცა თვითონ წერა-კითხვა (грамота) მარტო სიბერეში-ლა (ВЪ ПРЕКЛОННЫХЪ ЛѢТАХЪ) ისწავლაო. ჯერ ესა, რომ დავით აღმაშენებელი გადაიცვალა სულ ორმოცდა თორმეტის წლისა და ამას არ ეთქმის „ПРЕКЛОН-НЫЯ ЛѢТА.“ თუნდ ესეც არ იყოს, საიღამ გამო-ატყვრინა ავტორმა ესეთი ამბავი! კაცი, რომელიც წიგნს თვალიდამ არ იშორებდა მაშინაც, როცა საომრად და სანადიროდ დადიოდა, და ამის გამო კინალამ საშინელ განსაცდელსაც არ შეემთხვია ტფილისის პირს, როცა არაბებს ჩაუსაფრდა, კაცი, რომელმაც სომეხთა სამღვდელონი გააკვირვა თავი-სის ცოდნითა და მწიგნობრობითა, კაცი, რომელ-მაც ღირს შესანიშნავი ფსალმუნები დასწერა და

რომელიც, ავტორისავე სიტყვით, ქართველ ყმა-წვილებს ჰგზავნიდა სამეცნიეროდ ათონს, ეს კაცი სიბერემდე უვიცი იქნებოდა წერა-კითხვისა? ყოველს ამას ხომ მისი მნახველი, მასთან ყოფილი მთხრობელი მოგვითხრობს. ნუთუ მნახველის სიტყვაც აღარა სჯერა ჩვენს ყოვლად უჯერო ავტორს, რაღაც უცნაურის ჯადოთი მოჯადოებულს, რომ იქ „არა“ სთქვას უსათუოდ, საცა „ჰო“ არის სათქმელი უტყუარის საბუთითა.

დავით აღმაშენებელიდან ავტორი გადადის თამარ-მეფეზედ. აი ამაზედ რას ამბობს ავტორი:

„... вѣкъ Тамары, не смотря на ея блескъ и внѣшнее величїе, можно скорѣе назвать вѣкомъ нравственнаго разложенїя и началомъ политическаго паденїя государства“²⁾.

ავ-ზნეობით ხსენება თამარის დროებისა მტკნარი ტყუილია, თუ უკაცრაოდ არ ვიქნებით ავტორთან, და სხებრ-კი იქნება თამარის მეფობა მისაჩნვეი იყოს დასაბამად დასასრულისა. ხოლო ამის დამტკიცებას იმისთანა საბუთები-კი არ უნდა, როგორც ავტორს მოჰყავს. საჭიროა ამ შემთხვევაში პატარა ღონიერად დასძრას კაცმა ტვინის ძაფები. „თამარ-მეფეო, ამბობს ერთი გერმანელი, იმისთანა

²⁾ ეს სულხან ბარათაშვილისაგან უსესხნია ავტორს, რომელმაც წინად დაიქადა პირველობა ამისთანაებში. ამაში მაინც ბარათაშვილს დაუთმოს პირველობა, სულ თვისაკენ რად ითლის დალოცვილი.

სახელია საქართველოში, რომ კლდე, ღრე, ხე, ქვა, რასაც ხელს ახლებ და თვალს მიაკარებ, ყველა იძახის ამ სახელოვანის მეფის სახელსაო“. ეს მართალიც არის. რაკი ესეა, ამისთანა სახელის გაუქმებას და დამდაბლებას პატარა მეტი საფანელი უნდა, ვიდრე ავტორს ჰქონია. აი საბუთად რა მოჰყავს. აუარებელი ფული იხარჯებოდა სასახლის მორთულობაზე, მონასტრების და ტაძრების აშენებაზე, რომელზედაც უამისოდაც, უცხოელთა სიტყვითაო, მიდიოდა სამი მეოთხედი მთელის სახელმწიფო შემოსავლისაო.

სრა-სახლის მორთულობისა რა მოგახსენოთ და რაც შეხება მონასტრებისა და ტაძრების განდიდება-გაშენებასა და ერთობ ამაებზე დიდს ხარჯსა, სწორედ ამაშია დიდი სიბრძნე თამარისა, თუ მართლა ესენი მოუხდენია. ქრისტეს რჯული ქართველებისათვის მარტო სარწმუნოებითი აღსარება-კი არ იყო, იგი ამასთან ერთად პოლიტიკური ქვეთკირიც იყო საქართველოს მრავალ ნაწილების გასაერთებლად და შემოსაკრებად. ერთობა სარწმუნოებისა ერთობას ერისას მოასწავებდა. დრო იყო ამისთანა და სხვა არა-რა ელემენტი მაშინ შემძლებელ არ იყო ეს ჩვენის ისტორიის დასაბამიდამ სასურველი ერთობა დაედგინა. სხვათა შორის, ქართველი ერი ამისათვის უფრთხილდებოდა თავის რჯულს, რომელიც, თავის შინაგან ღირსების გარდა, დულაბობას უწყევდა ერთობასა. ამ სიკეთეს დიდი

ხანია მიაგნეს ჩვენთა ბედის-გამგებელთა და არ არის ჩვენში არც ერთი სახელ-განთქმული კაცი, ან მეფე, რომ, სხვათა შორის, ამ თვალით არ ეყურებინა ქრისტეს სარწმუნოებისათვის. ამიტომაც, მოაცალეზდათ თუ არა პოლიტიკური ტრიალი ბედისა, ყოველი მათგანი სცდილობდა, არაფერს ჰზოგავდა, ქრისტეს რჯული, შინაგანის ღირსებით განდიდებული და მიმზიდველი, გარეთა ღირსებითაც განედიდებინათ, გაემშვენიერებინათ და მისი მონასტრები და ტაძრები ყველგან მოეფინათ ქრისტეს რჯულის სახსოვრად და სადიდებლად.

და თუ თამარ-მეფე ამავე გზას ვიდოდა, ეგ მარტო იმის სიბრძნესა და მიხვედრილობას უფრო მოასწავებს, ვიდრე არ გაგებას დროების საჭიროებისას. ყველა დროს თავისი ტკივილი აქვს და გაგება ამ ტკივილისა ხვედრია მარტო ჩინებულ კაცებისა და ჭეშმარიტი მებისტორიე, ვითარცა გამკითხველი, ჯერ ამ დროების ქერქში უნდა ჩაჯდეს და მერე განიკითხოს თვით დროების შვილნიცა. ესე რომ არ იყოს, კაცი ვერც საბუთს უპოვნის, ვერც აზრს, თუნდ მთელს ჯვაროსნობის ომებს, რომელსაც მთელმა ევროპამ კინალამ თავი არ შეაკლა. ეს ხომ ანბანია ისტორიის ფილოსოფიისა, რომლის კალთას ხშირად გადიფარებენ ხოლმე ბალღების მოსატყუებლად გალაღებულნი უვიცნი, როცა ტყუილების ბადეში გაებმიან და სხვა გასამართლებელი არა აქვთ-რა.

თუნდ ეგეც არ იყოს, რომელს ისტორიაში თქმულა, რომ აშენება, გამართვა, სახსოვრების აგება—თუნდ მონასტრებისა და ტაძრებისაც,—წუნად ჩათვალოს რომელსამე ერსა, ანუ ერის ბედის გამგებელსა. მაშ, დღეს რომ პარიჟში ეიფელის კოშკი ამართეს ქვეყნის გასაოცებლად, სულელობაში ჩამოერმევა საფრანგეთსა, აქაოდა ამაებზედ ფულს როგორ ჰფანტავენო, როცა მუშა კაცნი შიმშილით უწყდებიანო. თუ ესეა, მაშ, ადამიანს ჯერ უნდა ჩამოართვათ ის ნიშან-წყალი ადამიანობისა, რომელიც იწვევს თავისის სულის წყურვილი ასე თუ ისე სახსოვარში რამეში ხელოვნებით რამით გამოსთქვას, გამოსახოს, გულიდამ გარედ გამოიტანოს. განა ძველმა სარწმუნოებამ ძველის ბერძნებისამ არ შეჰქმნა იგი მათი ხელოვნება, რომელიც დღესაც ქვეყანას აკვირვებს და სახელს ბერძნისას ჰფენს მთელს ქვეყნიერობაზედ?! ჩვენ, რა თქმა უნდა, ჩვენს ხუროთ-მოძღვრებას ამისთანა საქვეყნო მნიშვნელობას არ ვაძლევთ, მხოლოდ ვამბობთ, რომ ერს შეხვდება ხოლმე დრო, როცა თუნდ მონასტრებისა და ტაძრების შენებით—წყურვილს სულისას იკლავს ხოლმე. ეს საპატიო წყურვილია, იმიტომ რომ სათავე წარმატებისა ეს წყურვილია და სხვა არა-რა.

მეორე საბუთად ის მოჰყავს, რომ თამარ მეფემ გაილაშქრა ყარსზედა, ვითომ მარტო იმისათვისა, რომ თავის ახლად დაბადებულის შეილის გიორგის.

ბედი გამოსცადოსო და ამისთვის აურებელი სისხლი დაიღვარა ტყუილ-უბრალოდაო. გაგონილა, ასეთი მალე დაჯერება დაუჯერებელისა იმ კაცისაგან, რომელიც მართალსაც არ იჯერებს ვითომდა უკრიტიკოდ! იქნება გვითხრან,— „ქართლის ცხოვრებაში“ ესე სწერიაო. თუნდ რომ ეწეროს, რა დასაჯერია?! ნუ თუ ძველის-ძველ საქართველოს მეისტორიემ ეს ანბანი არ უნდა იცოდეს, რომ მას შემდეგ, რაკი სომხეთი შეიმუსრა, სამხრეთი ჩვენი ღია დარჩა მტერთათვის შემოსასევად. ამ მიზეზით, სომხეთის შემუსრვის შემდეგ, არც ერთი მეფე არ ყოფილა ღირსეული ამ სახელისა, რომ თვალი სამხრეთისაკენ არა სჭეროდეს და აქედამ საბრძოლველად არ გასულიყოს, რომ ან ჩვენი მიჯნა სამხრეთისა საქართველოზედ შორს გაედგა მოსვენებისა და უშიშრობისათვის, ან მტრისათვის ისეთი ზარი დაეცა, რომ დიდხანს აღარა შემოებედნა-რა საქართველოსათვის. ეს იყო პოლიტიკური საჭიროება, რომელიც ეთავდებებოდა ჩვენს მშვიდობით ყოფნასა და არსებობასა. შანქორის ომსაც განჯისაკენ ესევე აზრი ჰქონდა და საჭიროება. ამ მხრით გალაშქრება და განზედ გაწევა ჩვენი დიდხანია ერთს უპირველესს საქმეს შეადგენდა ჩვენის ისტორიისათვის. განა სულელები იყვნენ დავით აღმაშენებელი და მისნი შემდგომნი თამარამდე და თამარის შემდეგ სხვა მეფენიც, რომ სულ აქედ იწევდნენ საომრად?! ქართველებს ამ

მხრით გამაგრება რომ მოესწროთ—ვინ იცის—საქართველოს ბედი როგორ დატრიალებულიყო. საუბედუროდ, ეს ვერ მოასწრეს და ამისი მცდელი-კი, სხვათა შორის, თამარი, ჩვენმა ავტორმა გამოაკლო დიდებას და სახელსა. მერე რა საბუთით?

აი როგორ უთარგმნია ჩვენს ავტორს ქართლის ცხოვრების ცხადი სიტყვები: „პირველად შემყრელთა ბედსა და სვესაზედა ლაშასა... მიჰმართეს ბარდავად“... და სხვანი. აქ არ არის ნათქვამი, რომ ლაშა გიორგის დაბადების დღიდან ეს პირველი გალაშქრება იყოფო და სიტყვანი „ბედსა და სვესაზედა ლაშასა“ უფრო სიტყვის გალამაზებისათვის არის მთხრობელისაგან, ვიდრე რაიმე აზრის დასაბუთებისა და დასკვნისთვის. ეხლა-კი არ ვიტყვით ხოლმე „ამის ბედზედ წავედიო“. განა აქ „ბედი“ წასვლის მიზეზად იგულისხმება და არა მარტო სიტყვის მასალად!? ერთის სიტყვით, რაშია ცღრმად გამსინჯავი კაცი თამარის სიკეთეს დაინახავდა, იქ ჩვენი ავტორი წუნსა და ცუდსა ჰხედავს. რა თქმა უნდა, ეს ავად ხსენება თამარისა არ უშლის ჩვენს ავტორს, აქავ ისიც ახსენოს, რომ თამარის დროს მიაღწია ჩვენმა ენამ თავის უმაღლესს სისრულემდე. მოსე ხონელი, შავთელი, სარგის თმოგველი და რუსთველი დასახელებულნიცა ჰყავს. საქართველოში ამ დროს იღვიძებს წყურვილიო სწავლისა და ცოდნისაო. პლატონი, არისტოტელი და სხვა ფილოსოფოსნი ბიზანტიის სკოლისა ითარ-

გმნებიან ქართულადა, მაგრამ ყოველივე ეს წარსულის შუქი უფრო იყოფო, ვიდრე საკუთარი ნათელი თამარის დროებისაო. ამბობს ყოველს ამას და არაფრით კი არ ამტკიცებს, არაფრით ასაბუთებს, პირ-იქით იმისთანა საბუთები მოჰყავს, რომელნიც უფრო თამარ-მეფის საქებარად გამოდგებიან და არა საწუნარად.

დაანებეთ ყოველს ამასაც თავი და მარტო ეს იკითხეთ: რალა ეს დაუჯერებელი დაიჯერა თამარ-მეფეზედ ავტორმა და მთელი ქება-დიდება მემატრიანესი ყურთ-იქით აიცილა. თუ ცუდს უჯერებს მემატრიანეს, კარგს მაინც ყურს რატომ არ ათხოვებს, თუნდ მემატრიანის გასამტყუნებლად და ქადებულ კრიტიკაში გასატარებლად. რა ჰქვიან ამისთანა ქცევას,—ეს თქვენ გამოიცანით.

თამარ-მეფის ხსენებით ათაგებს ავტორი ჩვენს ისტორიას საკუთრივ. მთელს დიდს ხანას თამარის შემდეგ მეცხრამეტე საუკუნემდე ორიოდ სიტყვითლა იხსენიებს თავისებურ კადნიერებითვე. აქ არც ერთი ისტორიული სახელი აღარ შეგვხდებათ და ყოველივე იმისთანა ცარიელი და ფუჭი მასლაათია, რომ გაკვირვებულს მკითხველს იმის მეტი არა ჰჩება-რა, გულ-ამოსკენითა სთქვას: მახლას!

რაკი საკუთრივ ისტორიას მოვრჩით, ღვთისა და ავტორის წყალობით, ამის შემდეგ შევუდგებით იმის გამოკვევას, თუ რას ამბობს ჩვენი ავტორი ჩვენის კულტურის სხვა-და-სხვა ელემენტზედ. დიად,

ბატონებო, საქმე აქ არის. აქა მარხია ის განძი, რომლისათვისაც ასტეხა ჩვენმა ავტორმა ასეთი უილაჯობის ქარ-ბუჭი. ამაებში ქადულობს ავტორი, რომ მე პირველი ვარ, რომელიც ამ მხრით ვეხები საქართველოს ისტორიასა და ლიტერატურასაო. მართალია, ბოდიშის მოსახდელად ისა აქვს, რომ რაც მიმიღია, იმას გაძლევთო, მაგრამ მაგას რომ არაფერი მიეღოს, ან ჩვენი რა ბრალია, ან ჩვენის ისტორიისა: საცა გაწვრთნილა და უსწავლია, იმას გადაახდევინოს. განა ტყუილია?!

ცემა გამართებს გამზრდელისა, რა ყრმა ჰნახო ავად ზრდილი.

წერილი მეშვიდე

ჩვენა ვნახეთ, როგორი საისტორიო ქარგა გაქიმა ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ და რა რიგად ზედ-წამოაქსოვა თავის საკუთარის ხელით დართულ ძაფებით ყოველივე ის, რაც სიზმარში მოზმანებია. ყოველ ამის შემდეგ ავტორი გადადის ჩვენს ძველის-ძველ კულტურის გამორკვევაზედ. იგი, სიბრძნის მანტიაში გახვეული, მითამ იძიებს ქართველების პირველ ყოფილ ვინაობას, ქართულს ენას, უწინდელს სარწმუნოებას, ზნე-ჩვეულებას, სახელმწიფო და საზოგადოებურ აგებულებას, ერთის სიტყვით, ყოველს ცალკე ელემენტს კულტურისას

6.

თვითვეულად. ჩვენც მივყვეთ ყოველ ამაში ფეხ-
და-ფეხ, თუ მოთმინება შეგვჩა მთქმელსაც და
მსმენელსაც ბოლომდე, იმიტომ-რომ ავტორის ნა-
თქვამების ნაყვა სწორედ წყლის ნაყვაა.

ავტორი იკვლევს-რა პირველ ყოფილს ვინაო-
ბას ქარველებისას, ამბობს, რომ იმათი სომეხთაგან
გადაკეთებული მატიანე მოგვითხრობსო, ვითომც
ქართველები, როგორც სომხებიცა, იაფეტის შვი-
ლის-შვილ თორგომისაგან ჩამომდინარებენო. თუ
ამ თქმულობას დავუჯერებთ, ქართველები არიენნი
უნდა იყვნენო, რადგანაც სომხები არიის თესლისად
არიან ცნობილნი მეცნიერებისაგანაო. მაგრამაო,
განაგრძობს ჩვენი ავტორი, უკეთესი ლინგვისტები
ევროპისა ქართულს ენას არ აკუთნებენ არც
არიულ ენებს, არც სემიტურებს და არც თურანუ-
ლებსაო. კლაპროტი და სხვანი მკლევარნი ენისანი
უფრო იმაზე ჰდგანან, რომ ქართული ენა არის
რალაც მთლად განცალკევებული, როგორც ენა
ბასკებისაო. ჩვენი ავტორი, როგორც ყველაფერში,
ისეც ამ შემთხვევაში უარ-ყოფის გუნებაზეა და ამ
„ევროპის უკეთეს ლინგვისტებსა“ და მათთან
ერთად კლაპროტსაც აზრს ურღვევს და ამბობს,
ჩვენთვის შესაძლებელიაო ანალოგიით (რომელის
ანალოგიით?) ის დავასკვნათ, რომ ქართული ენა,
თუმცა თვალ-საჩინოდ განირჩევა არიულ, სემიტურ
და თურანულ ენებისაგან, მაგრამ ზოგიერთ მუხლში

ნათესაობაცა აქვს ამ ენებთანაო¹⁾. განირჩევა იმითიო, რომ არიულს ენებს ორ-ასოიანი ფესვი აქვთ, სემიტურს—სამ-ასოიანი და ქართულს-კი ორ-ასოიანიც, სამიანიც და ერთ-ასოიანიცაო. სთქვა და დაჰკრა თვისის ავტორიტეტობის ბეჭედი. თუმცა ესეა, მაგრამ ყოველივე ეს მტკნარი ტყუილია, ავტორისაგან მოგონილი. ყველა ამ ენებშია ერთ-ასოიანი ფესვიც, ორ-ასოიანიც, სამ-ასოიანიც, ოთხიანიც და მეტიანიც. საკმაოა ავტორის გასამტყუნებლად მოვიყვანოთ ორიოდვე მაგალითი სხვათა მრავალთა შორის, რომ სიტყვა არ გაგვიჭიანურდეს: მაგალითებრ, ძალდი სანსკრიტულად *ḍvan* (ფესვი *ḍvan* და *ḍvn*), ბერძნულად „კიონ“ (ფესვი „კიონ“ და „კინ“), ლათინურად *cani*, გერმანულად *hun-d*²⁾). აი სხვა მაგალითებიც, საცა უეჭველია ფესვი ერთ-ასოიანი, ორ-ასოიანი, სამიანი და ოთხიანიც არიულ ენებში: *i*—სვლა, *ma*—ზომვა, *vdi*—ხედვა, ნახვა, *gno*—ჩვენი გონი, საიდამაც წამოსულია რუსული *знать*, ინგლისური *Know*³⁾ და იქნება ჩვენებური „ცნა-ც“, *bhidh*—ჩხვლეტა, *bhudh*—გაღვიძება. აბა, თითებზედ დასთვალოს ჩვენმა ავტორმა, რამდენი ასოა ამ არიულ სიტყვათა ფესვებში. ან იქნება ჩვენ არ დაგვიჯეროს, რომ

1) СѢВ. ВѢСТ. № 2, გვერდი 58, 59.

2) შრადერი, შედარებითი ენათა ცოდნა, გვ. 195, 446.

3) ტეილორი, ანტროპოლოგია, გვერდი 142.

ფესვების საქმე ესეა. მაშ, აბა, ერთი სხოლიოში მოხსენებულ მეცნიერთა წიგნებს გადახედოს ავტორმა და თავის **ОДНИМЪ ШТРИХОМЪ** მკლავი გადაჰხვიოს. თუ ესეა, მაშ, ტყუილი ბაიათი არ არის ავტორისა, რომ ვითომ ფესვის ასოთა რიცხვით განირჩევიან არიული, სემიტური და ქართული ენები, მერე თვალ-საჩინოდაც! თვალ-საჩინო-კი არა, მარტო თვალ-ხუჭუნობით თუ მოელანდება კაცს ამისთანა ტყუილი საბუთი გარჩევისა. რა თქმა უნდა, არიული, სემიტური და ქართული ენები განირჩევიან, მაგრამ რით? ამას ავტორი მერე გვეტყვის, როცა ჰკუთას ისწავლის. ეხლა-კი თავისი ზღაპარი უკან წაილოს, სხვაგან გამოადგე⁴.

ეს ხომ თვალსაჩინო გასარჩევი მოგვეცა ხსენებულ ენებისა, ეხლა ჰნახეთ—რა სასაცილო საბუთს იძლევა ამ ენათა ნათესაობის დასამტკიცებლად წინააღმდეგ კლაპროტისა და სხვათა ევროპის უკეთეს ლინგვისტებისა. იგი ამბობს:

Существованіе сродства грузинскаго языка съ упомянутыми (арійскими, семитическими и туранскими) языками доказывается уже тѣмъ, что раньше одни изъ лингвистовъ причисляли его къ арійскому, другіе семитическому, а третьи даже въ туранскому семейству.⁴⁾

გესმით ეს „доказывается уже тѣмъ“! ეს რა

⁴⁾ Сѣв. Вѣст. № 2, გვერდი 59, სხოლიო 2.

არის: ბოდვას, თუ ჭკუათა მყოფელის დალაგებული საუბარი! თუ ევროპის უკეთესნი ლინგვისტნი და იმათ შორის კლაპროტიც ქართულ ენას არ აკუთნებენ არც არიულს, არც სემიტურს, არც თურანულს, მაშ, ტყუილი უნდა იყოს აზრი წინანდელ ლინგვისტებისა, რომელთა შორის, ავტორის სიტყვით, ზოგნი არიულს აკუთნებენ, ზოგნი სემიტურს და ზოგნი თურანულს. აშკარაა, წინანდელი ლინგვისტები სტყუოდნენ, რადგანაც უკეთესნი, ავტორისავე სიტყვით, სულ სხვას ამბობენ: თუ ესეა, მაშ, ჩვენის ავტორის „доказывается уже тѣмъ“... რა არის? ის არის, რომ მტიცდებოა იმითი, რაც, ევროპის უკეთესთა მეცნიერთა აზრით, მართალი არ გამოდგაო. გაგონილა დამტკიცება რისამე იმ საბუთით, რომელიც მართალი არ არის?! თუ არ გაგიგონიათ, ეხლა გაიგონეთო, გვეუბნება ავტორი, რომელსაც ღმერთმა მიანიჭა постичь исторію и однимъ штрихомъ обнять ея перспективу. ერთი ამგვარი გენიოსი-ლა აკლდა Новое Обозрѣніе-ს და დახე, ყოვლად მოწყალე ღმერთმა ამ გენიოსსაც იქ ამოაყოფინა თავი. ამაზეა ნათქვამი: მიეცეს და მიემატოსო.

დღეს გაბათილებულია წინანდელ ლინგვისტების დანასკვნი, რომ ქართულს ენას აკუთნებდნენ ხან არიულს, ხან სემიტურს, ხან თურანულს ოჯახს ენებისას. ევროპიის უკეთესმა ლინგვისტებმა და იმათ შორის ჩვენის ავტორის კლაპროტიც წინა-

ტყუილების პარკში შეინახა უთაკილებლად. არა გვგონია, მართლ-მოყვარე Новое Обозрѣніе-ს ამისთანა გამბედავი მოქმელი სხვა ჰყვანდეს. ჩვენმა ავტორმა ამისთანებში ყველას იქ მყოფს აჯობა და დაფნის გვირგვინი სამართლით ამას უფრო ეკუთვნის, ვიდრე სხვას. აკი არაჩაისაგან არ იქნება არაჩაიცაო! აი, თუ არ იქნება; დღეს ხაზართა არც ენაა ქვეყნიერობაზედ, არც თითონ ხაზარები არიან საღმე. არსად ერთი სიტყვაც არ დარჩენილა უწინდელ ხაზართა ენისაგან და ჩვენმა ავტორმა-კი ერთიცა, მეორეც და მესამეც იპოვნა კიდევც,—მერე სად? ჩვენში—კიდევც შეადარა ჩვენში ნაპოვნი ხაზარული ენი კიროსის დროინდელთან და აუწყა ქვეყანას, რომ ხაზართა დღევანდელი ენა თითქმის იგივეა, რაც კიროსის დროისაო. ერთი, არ შეიძლება, წყალობა მოიღოს ავტორმა და ერთი ფრაზა მაინც ხაზარულისა ან კიროსის დროინდელი ან ეხლანდელი გამოაცხადოს Новое Обозрѣніе-ს ფურცლებზედ! აბა, ამას ჰქვია **ОДНИМЪ ШТРИХОМЪ**, აი!

ჩვენ-კი ყურებში თითი დაგვიცია ამ სიდიდე ტყუილის წინაშე და ავტორმა ხომ თავისი იცის: ის მოატყუოს, ვინც მოუტყუებია, და ამისთანები ხომ ყველგან არიან. გულს ნუ გაიტეხს, მით უფრო, რომ ამ ბოლოს დროს იმისთანა მართლ-მოყვარე ავტორიტეტმა გადააფარა თავისი ძღვევა-მოსილი კალთა, როგორც Новое Обозрѣніе-ა

და მისი უშიშარი და უწუნარი დამკაშები. ვინ გაუძღოს!

ჩვენ ვერ მოგვითმენია, რომ ქართულის ენის შესახებ არ მოვიყვანოთ აზრი ერთის, საუბედუროდ, უდროოდ გარდაცვალებულის მეცნიერისა, რომელმაც დიდი პატივი დაიმსახურა მეცნიერთა შორის პირველ დაწყებითვე.

ახლა შეგვიძლიან დავასკვნათ, ამბობს იგი: რომ მომეტებული ნაწილი ქართულ სახელ-არსებითისა და ყველა იმის ფესვთა ეკუთვნის განსაკუთრებულს გვარსა, რომელსაც ჩვენ „ქართულის გვარს“ ვუწოდებთ. თუ მომეტებული ნაწილი ამ სიტყვებისა იპოება სომხურს ენაში, ეს იმას ამტკიცებს, რომ იგინი სომხურს ენას შეუთვისებია ქართულის ენისაგან, რომელიც ოდესღაც და აღ გავრცელებული უნდა ყოფილიყო დიდს სომხეთში; ვიდრე არიელები შემოვიდოდნენ. შესაძლებელია, რომ თვით ენას ალბანელებისას კავშირი ჰქონოდა ქართულის ენის ნათესაობასთან. და თუ ეს უკანასკნელი ჰიპოტეზი შესაწყნარებელია, შესაწყნარებელი უნდა იყოს ის აზრიცა, რომ თავდაპირველად ქართველების მეზობლად უცხოვრიათ ალბანელებს, რომელნიც ბოლოს დროს დაუშორებიათ სომხებს-არიელებს...⁵⁾ სომხურის ენის ლექსიკონი,

⁵⁾ გატტერიასი: ლინგვისტური ეტიუდი ქართულის ენის შესახებ, 15 ივლისს, 1881 წ.

ღარიბი სემიტურის სიტყვებით, შეიცავს მრავალს სიტყვას, შეთვისებულს ქართულისაგან და სხვა კავკასიურ ენებისაგან, რომელთაც უმოკმედნიათ იმის სინტაქსისის წარმატებაზედაც. ამის გამო შეუძლებელია ზედმიწევნით სომხურის ენის შესწავლა, თუ რომ წინაღვე შესწავლული არა გაქვთ ქართული და სხვა კავკასიური ენები... ქართულის შესწავლით მე ვცან დიდი მნიშვნელობა ამ ენისა სომხურის ენის გამოკვლევისათვის და, ვიდრე სომხურის ენის გრამმატიკას გამოვცემდი. შევუდეგ, თვით ედ. დიულორიეს (განთქმული არმენოლოგია) რჩევით, ქართულის შესწავლასა იმ განზრახვით, რომ გამომეკვლია, — რა ეკუთვნის სომხურში ქართულს ენასა. უამისოდ სომხური გრამმატიკა მოკლებული იქნებოდა მეცნიერულ საძირკველსა და მეთოდსა⁶⁾).

რალა თქმა უნდა, არც ამას დაიჯერებს ჩვენი ავტორი, როგორც არ იჯერებს ლენორმანის ნათქვამს. ეგ მისი ნებაა, ანუ, უკედ ვსთქვათ, თვითნებობა და ჭირვეულობაა. ეს რომ დაიჯეროს, ქართული ენა ხომ ცოტად მაინც პატივში ჩავარდება, და ეს, როგორც ვნახავთ, ავტორის ანგარიშში არ შედის. ავტორს სურს, ქართული ენა არიულის,

⁶⁾ იგივე გატტერიასი: სომხეთი (არმენია) დი სომხები 1882 წ. ეს გატტერიასის აზრი ჩართული აქვს ბ-ნს ბაქრაძეს თავის ახალ ისტორიაში და იქილამ ჩვენ სიტყვა-სიტყვით ამოვწერეთ.

სემიტურის და თურანულის ნაბიჰვრად გაჰხადოს ჩამამოვლობით და ღირსებით ხომ თითქმის მიწასთან გაასწოროს, როგორც ყველაფერი, რასაც-კი ქართული სახელი ჰქვია. ეს მოსწონთ-და ბულვარის აკადემიის წვრილ-ფეხობას და ჩვენის ავტორის მსგავს კაცისათვის დიდი გულადობა და უნარი იქნებაამ წვრილ—ფეხობის ტაშს ყური არ ათხოვოს და არ წაეცდენინოს.

ავტორმა სხვა რა გვაუწყა-რა შესახებ ქართულის ენის ფილოლოგიისა. ის არის და ის, რაც ზემოდ მოვიყვანეთ. ახლა ხომ გარჩია მითამ ფილოლოგიური აგებულება ჩვენის ენისა და გამოარკვია მისი გვარეულობა, მას მერმედ შეუდგა მის ისტორიის მოთხრობასაც. ეგ ენაო ფლექსიური ენაო, გვეუბნება ამ ახალს ამბავს ჩვენი ახალი ისტორიკოსი:— და ეხლანდელი ქართულიო ისე ცოტად განსხვავებულია ძველი ქართულისაგან, რომ შუა საუკუნეთა თხზულებას დღევანდელი ქართველი ადვილად ჰკითხულობს და ადვილადაც ესმისო. ეს გარემოება გვაჩვენებს, რა ცოტად წარუმატნია, რა ცოტად განვითარებულა ქართული ენაო. დიად, ეგრე გახდიათ: იტალიელნი დანტეს († 1321 წ.), ტორკვატო ტასოს († 1595 წ.) დღეს ადვილად ჰკითხულობენ და ადვილად იგებენ წაკითხულსა და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ მას აქედ იტალიური ენა ძალიან ცოტად წინ წასულა და განვითარებულა!

იმას ხომ არა ჰკმარობს ავტორი, რომ ეს საბუთი არ არის ენის წარუმატებლობისა და განუვითარებლობისა, იმასაც იძახის—აქედამ ცხადად ვხედავთო ქართულის ენის შეგვიანებას წარმატების გზაზედაო. აქედამ უნდა ვიგუღვოთო, რომ ისტორიის წინად დროს სვლა ქართულის ენის წარმატებისა უფრო მძიმედ მიდიოდაო. ვინ იცის, რამდენი დაუსრულებლად დიდი დრო გავიდა, ვიდრე ქართული საფლექსიო ხანამდე მოაღწევდაო. სად, როდის და რა გარემოებით მოხდა ეს ამბავი, არავინ იცისო მაშინ, როდესაც მხოლოდ ისტორიას ენისას შეეძლო დაეხატა ჩვენთვის სრული სურათი ქართველების ავ-კარგიანობისა ისტორიის წინად დროსაო. ამით ათავებს ავტორი ჩვენის ენის ისტორიას და ეს ისტორიაა, თუ არა, თქვენვე გამოიცანით. ეს ისეთი ისტორიაა ენისას, როგორც ასტრონომიაა კაცმა სთქვას: დღისით სინათლეა და ღამით ბნელიაო. აქ ის ღირსება მაინც არის, რომ ყურებ-დასაცმელი ტყუილი ცოტაა.

რაც აქ დააკლო ავტორმა, ის იქ შეასრულა, როცა ჩვენს მწიგნობრობაზე გადადის. არავინ იცისო, ამბობს ავტორი: როდის შემოიღეს ხუცური ანბანიო. სომხებს რომ დაეუჯეროთ, — ქართული ხუცური ანბანი იმ მესროფმა შემოიღო, რომელმაც სომხური ანბანი შეადგინაო. სჯერა თითქმის ჩვენს ავტორს ეს ამბავი და უმატებს, არა გვგონია ქრისტიანობამდე ქართველებს ანბანი

ჰქონოდეთო. მართალია, ქართული მატრიანე და იმის ამჟამად ბარათაშვილი და სხვა ისტორიკოსები ამტკიცებენ, ვითომც ქართული მხედრული ანბანი შემოღებული არის III საუკუნეში ფარნავაზის დროსაო, მაგრამაო:

„Это утверждение не только идет въ разрѣзъ съ общимъ закономъ развитія народовъ, но и со всѣмъ ходомъ развитія Грузіи“.
(Сѣв. Вѣст. № 3, გვ. 49).

ეხლავ დაინახავთ—რა კარგად სცოდნია ჩვენს ავტორს ეს „общіе законы развитія народовъ“. ჯერ თვითონ ავტორსა ვკითხოთ: რას ჰნიშნავს ეს მისი რაზრѣзъ-ი სჲ общими законами развитія народовъ. აი რასაო:

„Грузинская гражданская азбука мхедрули звуковая, между тѣмъ, древнѣйшій въ мірѣ памятникъ звуковаго азбучнаго письма (надпись на гробѣ царя Ашманацора, найденная близъ Сидона) относится, какъ извѣстно, лишь ко II в. до р. X., а слѣдовательно, въ III. в. до р. X. грузины не могли знать звуковаго азбучнаго письма“ (Сѣв. Вѣст., № 3, გვ. 49).

ახუ, მოკლედ რომ ვსთქვათ, ქართველებს საილად ექნებოდათ ხმოვანი ანბანი, როცა ქრისტეს წინად მეორე საუკუნემდე ქვეყანაზედ არავისა ჰქონიაო. მთელმა ქვეყანამ იცის, ჩვენის ავტორის მეტმა, რომ ხმოვანი ასოები ჯერ კიდევ ეგვიპტელთა

ჰქონდათ, ამათგან გადავიდა ფინიკიაში და ფინიკელებმა შეადგინეს მას მერმედ სრული ხმოვანი ანბანი და მთელს ქვეყანას მოჰფინეს. ყველანი, ვისაც კი ამ საქმისა გაუგია რამ, ამბობენ, რომ ხმოვანი ანბანი ათასს წელიწადზე უფრო ადრე ქრისტეს წინად შემოღებულიაო. ზოგი ორი ათასს წელიწადზედ მეტსაც ჰფიქრობს ქრისტეს წინად⁷⁾ და ათასზედ ნაკლებ-კი არავინ. შორს რად მივდივართ, თვითონ იმ აშმანაცორის საფლავზედ ზედწარწერილი, რომელსაც ჩვენი ავტორი ზემოდ იხსენიებს, მეორე საუკუნეს-კი არა, მეთერთმეტე საუკუნეს ეკუთვნის ქრისტეს წინად. ეს ამბავი ჩვენს ავტორს ამოუწერია კორშის თხზულებიდან, მაგრამ თავისის „ОДНИМЪ ШТРИХОМЪ“ ვერ გაუგია სიტყვები კორიშსა, რომელსაც ხშირად იმოწმებს ხოლმე ჩვენი ავტორი თავის წერილებში. აი, კორში რას ამბობს:

„Древнѣйшій изъ сохранившихся памятниковъ азбучнаго письма относится къ одинадцатому вѣку до христіанской эры... (Эта надпись на гробѣ царя Ашманапора, найденная близъ Финикійскаго Сидона“ (Всеоб. ист. Лит., т. I, стр. 81).

ეხლა კიდევ ჩვენ ვეტყვით ავტორს მისსავე სიტყვებს, რომელიც ჩვენზედ იმან სთქვა „Новое Обозрѣніе-ს № 1847:

⁷⁾ ტრაჩევსკი: ძველი ისტორია, გვერდი 18.

„ Увы, знать заглавіе книги и умѣть пользоваться ею — далеко не одно и тоже“.

კაცს ვერ გაურჩევია თერთმეტი (ასოებით დაწერილი და არა ციფრებით) ორისაგან და სხვას-კი ასე გაბედულად უსაყვედურებს. ვსთქვათ, არ იცოდა ავტორმა, რომ ხმოვანი ანბანი მეორე საუკუნის ამბავი არ არის და ეკუთვნის მეთერთმეტე საუკუნეს ქრისტეს წინად, ვსთქვათ, მისი უნარი „постичь исторію и обнять ее однимъ штрихомъ“ იქამდე „დარდაკია“, რომ ზემო მოყვანილი კორშის სიტყვებიც ვერ გაუგია, ის კრიტიკული ნიჭი სადღა დაემალა, რომ ეფიქრა — ამ ჰეროდოტეს რომ ვახსენებ ჩემს წერილებში, რა ანბანითა სწერდაო. ხმოვანი ანბანი მეორე საუკუნეს ქრ. წინად შემოიღესო. მაშ, ჰეროდოტე, რომელიც 484 წელს იყო ქრისტეს წინად, თუკიდინი (474 წ.), სოფოკლი (490 წ. ქრისტეს წინად.), პინდარი (520 წ. ქრ. წინად) ჰიეროგლიფებითა, იდეოგრამებითა და ლურსმულითა სწერდნენ?! სხვას ნულარავის დავასახელებთ, ესეც ეყოფა ჩვენს ავტორს ძილადაც და სიზმრადაც.

ეს გახლავთ მისი въ разрѣзъ съ общими законами развитія народовъ.

კიდევ ვიტყვით: დალოცვილს, ესე კარგად სად უსწავლია ეს общіе законы развитія народовъ. აკი მოგახსენეთ, რაც ზევით დააკლო ავტორმა,

აქ შეგვისრულებს მეთქი. ამისთანა უებრო ტყუილი-სათვის უპრიანიც იყო, ცოტა შეესვენა.

წერილი მეზვე.

ჩვენ, რასაკვირველია, სახეში არა გვქონია და არცა გვაქვს ან ჰო ვსთქვათ და ან არა მასზედ თუ—როდის და ვისგან იყო შემოღებული ქართული ხმოვანი (ფონეტური) ანბანი და ან რომელი აღრეა შემოღებული—ხუცური თუ მხედრული. ეს ჩვენ-ზედ უკეთესად მცოდნეს დავანებოთ. ჩვენ მივყვეთ ისევ მტყუანს ტყუილის კარამდინ.

საქმე ის არის, — ჩვენს ავტორს **Письма о Грузии**-სას გაუგონია, აღია მომკვდარაო და არ იცის-კი, რომელი აღია. აღბად ყური სადღაც მოუკრავს, რომ ეხლანდელს დროში ერთად-ერთი საღსარი, ერთად-ერთი გზა გამოძიებისა და მართლის კვლევისა კრიტიკაა, და ვერ დაუსწავლია, ვერ შეუთვისებია-კი, ეს კრიტიკა რა ხილია. ამ ბატონს ჰგონია, ვითომც კრიტიკა მართო აშას კვრავა, ანუ სალდათური „ატკაზი“. ბაღღური, ანუ, უკედ ვსთქვათ, ქუჩური კრიტიკა ხომ იმაში მდგომარეობს, რომ წუნი დასდო იმასაც-კი, რაც დასაწუნარი არ არის და საცა „ჰოა“ სათქმელი, იქაც „არა“ სთქვა და ამისათვის თუნდ ლოღიკა გაიწიროს, თუნდ ქეშმმრიტება გაითელოს, თუნდ

მართლ-მსჯელობა გაილახოს, ბევრს არაფერს და-
გიდევს. ეს არის იგი ქუჩური კრიტიკა, რომელ-
საც დღეს ჩვენში დიდ-ძალი ტაშის მკვრელი ჰყავს
ჩვენს ბულვარზედ. ხოლო არის სხვა კრიტიკა,
რომელსაც მეცნიერული კრიტიკა ჰქვია. იგი
„ჰოს“ სათქმელსაც და „არას“ სათქმელსაც ერთ-
ნაირის სიფრთხილით, ერთნაირის აწონ-დაწონვით
ეპყრობა. იგი იმითია ღირსეული, რომ ჰოს საბუ-
თსაც ისეთისავე გულ-მოდგინებით იძიებს, როგორც
არას საბუთსა, რადგანაც სახეში მარტო მართალი
აქვს და სხვა არა რა. ამისთანა კრიტიკა მართლ-
მოყვარე გამომძიებელია და მართლ-გამკითხავი სას-
წორი: თუნდ „ჰოს“ გზით შეუდგეს თავის
საქმეს, თუნდ „არას“ გზით, ორთავე გზამ მართა-
ლთან უნდა მიიყვანოს. ამიტომაც კრიტიკა ერთს
გზასაცა ჰხმარობს და მეორესაც, იმისდა მიხედვით
თუ -- რა საქმეში რომელი უფრო უტყუარად და
ადვილად აპოვნინებს მართალს.

როგორც ეტყობა, ამ უკანასკნელის მხრით
ჩვენი ავტორი არ იცნობს კრიტიკასა და ამიტო-
მაც თითქო უფიქრნია, თუ ყველაფერზედ აშა არა
ვკარ, ყველაფერს წუნი არ დავდე. კარგიც ცუ-
დად არ ვაქციე, ტყუილს „არას“ მართალი „ჰო“
არ გავაბათილებინე, ან ტყუილს „ჰოს“—მართალი
„არა“, კრიტიკოსად არვინ ჩამთვლისო. სხვა
გზით არ აიხსნება იგი უცნაური ქცევა ავტორისა,

რომლის გამო იძულებული ვართ ეხლა საუბარი ჩამოვაგდოთ

ჩვენს ავტორს თითქო გულში ეკლადსცემია, რომ უსლარმა — ამ ყველასაგან ცნობილმა და პატივცემულმა მეცნიერმა—ჩვენი ქართული ანბანი მოიწონა და სთქვა, ამისთანა სრული და სავსე ანბანი არავისა აქვს ქვეყანაზედ. თვითონ ჩვენს ავტორს მოჰყავს ეს აზრი უსლარისა.¹⁾

აბა, ბალღური კრიტიკა როგორ შეიშენევდა ამ ქებას. რაღა კრიტიკაა, თუ აქებ, თუნდ მართლა საქებურიც რამ იყოს!.. როგორ თუ გაჰბედა ვინმე და ქართველს რამ უქოვო,—თითქო ატკეცილა ამაზედ ავტორი, მოსულა გულზე და გვეუბნება—აბა, სწორედ ეგ ანბანის სავსეობა და სისრულე ამტკიცებსო, რომ ქართულ ენას მაგდენი არა წარუმატნია-რა და არ განვითარებულაო.

თუ ენის წარმატებას რაიმე დამოკიდებულება აქვს ანბანის მეტ-ნაკლებობაზედ,—რა თქმა უნდა,—სავსეობა და სისრულე ანბანისა უეჭველი ნიშანი უნდა იყოს ენის წარმატებისა და განვითარებისა. თუმცა ასეთი დამოკიდებულება ყინულზე დაწერილი თამასუქია ჩვენის ავტორისა, მაგრამ ცოტა ხანს დაუჯეროთ ეს ამბავი და ერთი ვნახოთ, ჩვენს საქებურ ანბანისაგან რა უცნაურს საწუნარს გამოატყვრენს. მართალიაო, ამბობს ჩვენი ავტორი,

1) СѢВ. ВѢСТ. № 3, გვ 50.

უსლარი უკებს ქართულს ანბანს სისრულესა და სავსებასა, მაგრამაო

Это обстоятельство еще болѣе подтверждаетъ (?) наше мнѣніе (!!!), высказанное въ предыдущихъ письмахъ относительно замѣтно выраженной медленности развитія грузинскаго языка. Если-бы онъ развивался полнѣе и быстрѣе, въ немъ непременно (?) появились-бы, какъ это мы видимъ въ другихъ языкахъ, нѣкоторыя новыя особенности, хотя-бы, напр. сложныя гласныя (Сѣв. Вѣст. № 3, გვ. 50).

ამას ჰქვიან გამგელებული მადაბალღურის კრიტიკისა. ჩვენს ავტორს არა სცოდნია, რომ ყველანას თავისი საკუთარი ანბანი იმიტომა აქვს, რომ თავისი სიტყვები წერით გამოათქმევინოს ასოებს. ვინ არ იცის, ჩვენის ავტორის მეტმა, რომ ანბანი საზოგადოდ მარტო იმ ხმების კრებულია, რომელთაც ენა ჰსაჰიროებს თავის სიტყვების გამოსათქმელად და რომელნიც აღინიშნებიან, გამოიხატებიან ასოებით. ანბანი წარმომადგენელია მარტო იმ ხმებისა, რომელნიც ენაში არსებობენ. ანბანის აკარგიანობა იმაზეა დამოკიდებული თუ — რამოდენის სავსეობითა და სისრულით ჰმველის ენას მისი სიტყვები განგებ შემოკლებულ ნიშნებით, ესე იგი, ასოებით გამოსთქვას წერითა.

უსლარს, რასაკვირველია, ჩვენს ავტორზედ უკეთ სცოდნია ეს ერთად-ერთი ღირსება ანბანისა

და ამიტომაც, რაკი ჩაჰკვირვებია ჩვენს ანბანს, დაუნახავს, რომ არ არის არც ერთი იმისთანა ასო, რომ რა ხმის ნიშანიც არის, ის არ გამოითქმებოდეს, არ არის ქართულში არც ერთი იმისთანა სიტყვა, რომ ზედ-მიწევნით, უმეტ-ნაკლებით გამო.სათქმელად შესაფერი ასო არ ჰქონდესო. ამიტომაც მართლ - წერა ქართულისა ისე გაადვილებულია, ისე განმარტივებული, რომ სხვა ეგეთი ანბან-სრული ენა ქვეყანაზე არ მეგულებაო. საესეობა და სისრულე ანბანისაც მაგაშია და სხვა არა - რაში. სხვა რაღა უნდა მოეთხოვებოდეს ენას, ანუ ენის პატრონს ერს, როცა თავის სიტყვების დასაწერად თავის ანბანსა ჰქმნის?

არაო, გვეუბნება ჩვენი ავ-გუნებიანი ავტორი, — რატომ „რთულ—ხმოვანი“ ასოები არა გვაქვსო. გაგონილა! თუ ენას არ ესაჭიროება, რად უნდა ტყუილ-უბრალოდ ის რაღაც „რთული ხმოვანებია“! სხვა ენის სიტყვების დასაწერად და გამო.სათქმელად თუ? თუ ესეა, ეს რა თავში საცემია ქართულის ენისათვის, რომელსაც იმდენი და ისეთი ხმოვანი ასოები აქვს ანბანში, რამდენიც და როგორიც საჭიროა მისთვის. თუნდ ესეც არ იყოს, რა საბუთია ენის წარმატებულობისა და განვითარებისა რთული ხმოვანები? ან რა არის ეგ რთული ხმოვანები? ამისთანა ტერმინი ჩვენ არსად შეგვხვედრია. მეცნიერებაში ჰხმარობენ ამისათვის სულ სხვა ტერმინს, სახელდობრ, ორ-კეცი, ანუ ორ-

მარცვლოვანი (ДВУСЛОЖНЫЯ) ხმოვანიო. თუ ორ-კეცი, ორ-მარცვლოვანი ხმოვანი ნიშანია წარმატებულობისა და განვითარებულობისა, მაშ, ესტონური ენა ძალიან განვითარებული და წარმატებული უნდა იყოს, რადგანაც ცხრა ხმოვან ასოთა შორის ბევრი ორ-კეცი ხმოვანიცა აქვს²⁾. ამაზედ უფრო უკეთესს მაგალითს წარმოადგენს ჰოტტენტოტების ენა, რომელსაც თორმეტი ორ-კეცი ხმოვანი აქვს³⁾. მაშ, ჩვენის ავტორის თეორიით, ჰოტტენტოტების ენა დიდად წარმატებული და განვითარებული ენა უნდა იყოს, რადგანაც იმოდენა ორ-კეც ხმოვანს ვერა ვეროპიული ენა ვერ წარმოგვიდგენს. თუნდ ეგეც არ იყოს, არის ბევრი იმისთანა ენა, რომელსაც ძველად ორკეცი ხმოვანები ჰქონია და, რაოდენადაც წარმატებაში შესულა, იმოდენად ცდილა ორ-კეცი ხმოვანი ერთ-ხმოვანად გადაექცია. მაგალითებრ, კლასიკური ლათინური ენა, რომელიც ყოველთ უწინარეს იმითი განესხვავება ძველს—ლათინურს, რომ ორ-კეცი ხმოვანები ერთ-ხმოვანებად გადაიქცია: თითქმის ყველა ორ-კეცი ხმოვანი, „ay“-ს გარდა, ერთს გძელ ხმოვანებად შეიცვალა⁴⁾. ჩვენის ავტორის ტყუილი თეორია რომ დავიჯეროთ, გამოვა, — ვითომც კლასიკური ლათინური ნაკლებ წარმატებუ-

2) ოველაკ-ლინგვისტიკა, გვ. 93.

3) ოველაკ-ლინგვისტიკა, გვ. 48.

4) ოველაკ-ლინგვისტიკა, გვ. 227.

ლი და განვითარებული იყოს ძველს—ლათინურზე, რადგანაც ის ორ-კეცი ხმოვანიც გაიუქმა, რაც ძველს ენაში იყო, არამც თუ მოიმატა რამ ახალი.

გაგონილა!.. გაგონილა ასეთი ლაგამ-წამოყრილი ლაპარაკი სამეცნიერო საგნებზედ!.. საკვირველია, საიღამ იგონებს ამისთანა უცნაურს საბუთებს ეს მართლა და უცნაური და რალაც ჯადოთი შელოცვილი ავტორი. აქ რა არის, თუ არ ბაღღური დაჟინება, რომ კრიტიკა მარტო მაშინ არის კრიტიკა, როცა სწუნობ რასმე, თუნდ საწყუნარიც არ იყოს. ან რაზედ შეჰშურდა, რომ საწყალ ქართველებს ეს ერთი რამ მაინც უქვს ევროპიელებმა, და ეს ერთად ერთი მადლი მატლად რაზედ გადაგვიქცია! ასე იცის განგებ აკვიატებულმა აზრმა, უფიცობაზედ შემჯდარმა: გინდა თუ არა, ჰსურს გადალახოს ყოველივე ქართული და ამისათვის კარგსაც ცხვირში ძმრად გვადენს, მერე ისე, რომ ტყუილს ყველგან კუდი გარედგან ჰრჩება. ესეც კია: ჩვენი მართლა და მოსაწონი ანბანი რომ ექო, რას ეტყოდა ავტორს ჩვენი აკადემია ბულვარისა,—ეგ რალა „отрицаніе“ და კრიტიკააო, თუ-კი ქება და მოწონება წამოგცდებოდაო.

ახლა დროა ვიკითხო, —რა დამოკიდებულება აქვს ენის წარმატებას ანბანის მეტ-ნაკლებობაზედ. სლავიანური ენა კირილესა და მეთოდეს დროს განა უფრო განვითარებული იყო და წარმატებუ-

ლი, რომ მაშინაც ჰქონდა „რთული ხმოვანები,“ როგორც, მაგალითებრ. „ჩ“, „ი“, რომელთაც ჩვენ „რთულს“ ვეძახით, ანუ, უკედ ვსთქვათ, ორ-ხმოვანებს, რადგანაც სხვა ხმის მოუშველებლად ვერ გამოითქმებიან. ინგლისური ანბანი დღესაც სხვა ანბანზედ უფრო ნაკლებია, უფრო უკან ჩამორჩომილი. ინგლისელნი ერთსა სწერენ და სულ სხვას ამოიკითხვენ ხოლმე. იქ სიტყვა წერით ერთია, წაკითხვით სხვა და ხშირად ისეც არის, რომ სამი სხვა და სხვა ნაირად დაწერილი და სხვა-და-სხვა მნიშვნელობის სიტყვა ერთნაირად გამოითქმის, ასე რომ მნიშვნელობას მაშინ გაიგებთ, როცა დაწერილსა ჰნახავთ. მაგალითებრ, write — წერა, right — უფლება (право), rite — წესი (обрядъ). ამ სამსავე სიტყვას ერთნაირად ჰკითხულობენ ინგლისელნი და გამოითქმის, როგორც „რაიტ“, სხვა-და-სხვა ნაირად-კი იწერება და სხვა-და-სხვა მნიშვნელობისაა. ტეილორი ამ ამბავს დიდ ნაკლად უთვლის ინგლისურს ანბანს, მაგრამ განა ამითი ითქმის, რომ ინგლისური ენა განუვითარებელია? ჩვენ მოვიყვანეთ ორი მაგალითი, რომ ანბანის მეტ-ნაკლებობა არაფრად შეეხება ენის წარმატებას არც მაშინ, როცა „რთული“ ხმოვანებია ანბანში, არც მაშინ, როცა ანბანი ნაკლებია. მაშასადამე, ენის წარმატებასთან ანბანის მეტ-ნაკლებობას არავითარი დამოკიდებულება არ უნდა ჰქონდეს. ესე რომ არ იყოს, მაშ, რო-

ცა ჰოტტენტოტები იქამდე წარიმატებენ, რომ თავის ანბანს იქონიებენ და იმ ანბანში თორმეტს ორ-კეცს, ანუ ორ-მარცველოვანს ხმოვანს ჩამოარიგებენ, მათი ენა ერთბაშად წარმატებული და განვითარებული გამოვა ქვეყნის მოედანზედ. ჰოტტენტოტების ანბანის შექმნა ხომ დღესაც შესაძლებელია, ნამეტნავად თუ ევროპიელებმა მოიწადინეს. მაშ, ჰოტტენტოტების ენა შესაძლოა დღესვე მეტად წარმატებულ ენათა შორის ჩაითვალოს, თუ ჩვენის ავტორის ტყუილმა თეორიამ იპრიანა. აკი ვამბობთ, აშკარაა, რომ ენის წარმატებასთან ანბანის მეტ-ნაკლებობას არაფითარი კავშირი არა აქვს. თუ ესეა, მაშ, ავტორის ნათქვამი ჩვენის ანბანის სისრულის გამო: „это обстоятельство еще больше подтверждает наше мнѣніе“ ასე უნდა შეიცვალოს: это обстоятельство всего менѣе подтверждаетъ... და სხვანი.

ან რას აუხირნია და ყურებს გვიქედავს იმითი, რომ ქართული ენა მძიმედ, დაგვიანებით ვიდოდა წარმატების გზაზედაო. ან რადა ჰგონია, არის ქვეყანაზედ რომელიმე ენა, რომ კენებით ევლოს. ყველასგან ცნობილია, რომ ბევრი ათი-ათასი წელიწადი გავიდა, ვიდრე ადამიანი ენას შეჰქმნიდა სამეტყვოდ. ეს შემოქმედობითი ძალა მეტყველებისა უფრო ნაკლებად სწარმოებს მას შემდეგ, რაკი ისტორიულ ხანამდე მოახწია ადამიანმა. ტეილორი ამბობს, რომ ამას შემდეგ ამ ძალამა ახალი თითქმის

არა შესძინა-რა ენასაო. ამისი მიზეზი ის არისო, რომ ადამიანის საჭიროებას ჰყოფნიდა იგი სიტყვები, რაც მამა-პაპათაგან ესწავლაო, და, თუ ახალი აზრი რამ გამოეხატებოდა გონებაში, ისევ ძველს სიტყვებს გადააკეთებდა ხოლმე ასე თუ ისე ამ ახლის გამოსატყველადაო. თუ ესე იყო მაშინ, როცა ენა ნაკლებ მდიდარი იყო სიტყვებით, უფრო ასე უნდა იყოს ახლა, როცა უკვე ამ მხრით გამდიდრებულია.

ვგონებთ, თვალსაჩინოდ და სწრაფად უნდა იცვლებოდეს მარტო ჯერ არ დადუღებული, არ დასრულებული, არ დამთავრებული ენა, როგორც ყველაფერი, რაც-კი ორგანებურ ზდას ექვემდებარება. ბავშვი უფრო სწრაფად იცვლება, ვიდრე დავაჟკაცებული ადამიანი, ხოლო იგი ენები, რომელთაც უკვე მიუღწევიათ იქამდე, რომ თავისი ლიტერატურა აქვთ, თავისი მწიგნობრობა, უფრო ძლიერ უნდა ეურჩებოდნენ ცვლილებას, ესე იგი, ახლის რისამე შემოსევას, რადგანაც ლიტერატურა, მწიგნობრობა, ანუ, როგორ ტეილორი ამბობს, სკოლის მასწავლებელი და სტამბა ძლიერ ინახვენ სიტყვებს და ერთხელ და ერთხელ დადგენილ ფორმებს. ველურთა ენა უფრო უფრო უღონო უნდა იყოს ამ შემთხვევაში. იგი უფრო ადვილად მოძრავია, რადგანაც ყოველ ცალკე თაობის ხელთ არისო. მას მარტო საყოველღეო ლაპარაკი ინახავს და მარტო იგი შერჩება ხოლმე, რაც განუწყვეტლივ

ხმარებაშია^{*)}). ამისთანა ყოფაში ენა მარტო ყურის ანაბარად არის დაგდებული. ხან ვერც მოქმედი იტყვის სიტყვას რიგიანად, ხან ვერც მსმენელი დაიხსომებს გაგონილს უცვლელად და ამიტომაც სიტყვა გადიცვლება ხოლმე ზოგჯერ იმდენადაც, რომ ვერც-კი აღადგენს კაცი მის პირველ-ყოფილ სახეს. ეს მიზეზია, რომ მდაბიო ხალხი, ესე იგი, უწიგნო, რომელიც სიტყვებს მარტო ყურით ჰტყობულობს და ყურით იხსომებს, ხშირად გადასცვლის ხოლმე სიტყვას და აფუჭებს. მაგალითებრ: Квартира — Хватера — Фатера. свобода — слабода. Жизнь — Жисть. ბედნიერი — ბედრიანი, მეფე — ნეფე, ნიშანი — ლიშანი და სხვანი.

მინამ ლიტერატურა, მწიგნობრობა გაძლიერებული და მოფენილი არ არის, ენის ცვლილებას კიდევ გზა აქვს, დიდი თუ პატარა, მერე-კი მუხლი თან-და-თან ეხუთება და სვლა უმძიმდება, და ამიტომაც ადვილად დასაჯერებელია, რომ უკანასკნელ შემთხვევაში ერთხელ დადგენილი სიტყვები და ფორმები უფრო გამძლეობენ, უფრო უცვლელობას ექვემდებარებიან, ვიდრე ცვლილებასა. თუ ესეა, მაშინ ავტორის სიტყვები, რომ თუ ქართულს ენას სრული და სწრაფი წარმატება ჰქონებოდა, ახალს განსაკუთრებულს რასმე თვისებას შეიძენდაო, არას გზით ქვეაში მოსასვლელი არ

*) კარიგოი.

არის და უგულო ნაქუქია. აკი წინად მოვიყვანეთ აზრი ტეილორისა, რომ ეხლა ენები საზოგადოდ იმ მდგომარეობაში არიან, რომ შემოქმედობით ძალას ადამიანისას ძალიან ცოტა-ლა შეუძლიან ახალის რისამე გაჩენისათვის. ან რა არის ის ახალი განსაკუთრებული თვისება, რომლის არ შემოღებას წუნადა სდებს ჩვენს ენასა ჩვენი ახირებული ავტორი? თუნდა ორ-მარცვლოვანი ხმოვანებიო, გვეუბნება ავტორი. ჩვენა ენახეთ, რომ ორ-მარცვლოვან ხმოვანების ქონა, არამც თუ ენის წარმატებულობას მოასწავებს, არამედ რალაც ლინგვისტიურს ბურანს, რომელიც ჩვენს ავტორს თავს დასხმია.

ახალისა არ ვიცით და რომ ჩვენს ენას ბევრი ისეთი განსაკუთრებული თვისება აქვს, რომელსაც ბევრი სხვა, უფრო წარმატებულად მიჩნეული ენები შეჰნატრებენ, — ამას ექვი არ უნდა. ჩვენ მოვიყვანთ ორიოდე ამის მაგალითს, მით უფრო, რომ ეხლა სიტყვამ მოიტანა და — ვინ იცის — მერე შეგვხვდება-ლა დრო ამის თქმისა, თუ არა.

შრადერი ამბობს, რომ ინდო-გერმანული ენები ყველაფერში არ წარმოადგენენ იდეალს სისრულისასაო. მე მოვიყვანო ერთს დიდად საყურადღებო მაგალითს, რომელიც დაგვანახვებს, რომ ინდო-გერმანული ფორმა მეტყველებისა სხვაზედ უარესია და ნაკლებევანიაო. რა მაგალითია ის მაგალითი, რომელიც ასე უსრულადა ჰქმნის ინდო-გერმა-

ნულს ენებს და თავის წარმატებულობით სჯობნის? გული გაუსკდება ჩვენს ავტორს, როცა ამის პასუხს ვეძებთ. აი რა: ინდო-გერმანულს ენებს მრავლობითის რიცხვის აღსანიშნავად აქვთ ბრუნვა განსხვავებული მხოლოობითის ბრუნვისაგანაო მაშინ, როდესაც ლოლიკა ითხოვს მრავლობითსა და მხოლოობითს ერთი და იგივე დაბოლოვება ჰქონდესო. არიანო ამ მხრით უფრო სრული ენები, რომელთაც მრავლობითის მაჩვენებელ სუფიქს ჩაერთვის ხოლმე მხოლოობითის დაბოლოვება დასაბრუნებლად. თურმე ნუ იტყვით, ჩვენი ენაც ამ შრადერისაგან მოწონებულ ენათა შორის მოქცეულა. ერთ გვარს მრავლობითს ჩვენს ენაში აქვს სუფიქსად “ები“ და ამ სუფიქსით ჩვენი მრავლობითი ისე იბრუნება, როგორც მხოლოობითი, მაგალითებრ: კაც-ები, კაც-ებისა, კაც-ებსა, კაც-ებმა, კაცებითა და სხვანი. ამ სახით, ჩვენს ენაში სუფიქსი სიტყვასა და ფლექსიას შუა მოექცევა ხოლმე, შრადერის სიტყვისამებრ, და იბრუნება როგორც მხოლოობითი. ეს ენის ღირსებად მიანიშნა შრადერს⁶⁾).

მეორე განსაკუთრებული თვისება ჩვენის ენისა, რომელიც, ჩვენის ფიქრით, ენის წარმატებულობის მომასწავებელია, ჩვენი ზმნებია და ნამეტნავად მისი მართლა-და გასაკვირველი ფორმები. ამ მრავ-

⁶⁾ შრადერი-შედარებითი ენათა ცოდნა, გვ. 172.

ვალ გვარ ფორმების წყალობით, მარტო ერთის ზმნით, სხვა სიტყვების ნაწილების დაუხმარებლად, გამოითქმის პიროვანებაც მომქმედისა, მიმართულებაც მოქმედებისა, სხმით-გარდასხმითობაც. მაგალითებრ, „ვაკეთებინებ“, და ბევრი სხვა გარემოება მოქმედებისა თუ მდგომარეობისა. არა გვეგონია, სხვა ბევრმა ენამ გამოსთქვას ერთის ზმნით, სხვა სიტყვის დაუხმარებლად, თუნდ, მაგალითებრ, ეს ქართული: „წავაღებინებ, წამოვადებინებ, გადააზომინა, გადმოაზომინა“ და მებრვე სხვა. რომ ჩვენმა ავტორმა ესეთი სამარჯვო მიხრა-მოხრა ჩვენის ზმნებისა წუნად არ დასდოს ჩვენს ენას, როგორც სისრულე ანბანისა ენის წარუმატებლობის საბუთად გაგვიხადა, ჩვენ ვიმოწმებთ იმისთანა ავტორიტეტებს, როჟელნიც, თუ ჩვენის ავტორის თანასწორნი არ არიან, ბევრში არ ჩამოუვარდებიან. აი რას ამბობს კარიერი:

„Большимъ шагомъ и новою ступенью словоразвитія было... то, что человѣкъ началъ различать предметы отъ ихъ дѣйствія и страданія... Глаголь знаменуетъ дѣятельность вещей, которою они собственно и производятъ на насъ впечатленія... Но чтобы рѣчь была образомъ настоящаго міра (который состоитъ въ движеніи и взаимодействіи вещей), дѣйствіе и страданіе должны выражаться въ ней движеніемъ“.

თვითონ დიდი და სახელოვანი ჰუმბოლტიც ზმნების თაობაზედ ამ აზრისაა. იგი ამბობს:

Всѣ остальные части рѣчи представляютъ какъ бы мертвый, ждущи живой связи, матеріаль, одинъ глаголь — средоточіе жизни, всюду ее разливающее. Мысль, если можно такъ чувственно выразиться, покидаетъ, благодаря глагола, внутреннее свое жилище и прямо переходитъ въ дѣйствительность.

ამის შემდეგ აღარაფერი განმარტება უნდა იმას, თუ რა დიდი ღირსება უნდა იყოს ენისა, როცა მრავალ ფერობა ზმნების ფორმებისა შესაძლოდა ჰხდის მოქმედებასა და მდგომარეობას საგნისას ბევრ გვარი გარემოება გამოუთქვას სხვა სიტყვების დაუხმარებლად. არ ვიცით, სხვა რას იტყვის და ჩვენ-კი გვჯერა, რომ მრავალფერად მიმოხვრა და, მაშასადამე, მრავალ შემთხვევაში გამოყენება იმ სიტყვისა, რომელიც სული და გულია მეტყველებისა, სიმდიდრეს ენისას უნდა მოასწავებდეს. ზმნების ფორმების სიუხვით ბევრი სხვა ენა წინ ვერ წაუვა ჩვენს ენას. თუ, კარიერისა და ჰუმბოლტიისა არ იყოს, მეტყველების ღონე და ძლიერება ზმნა არის, მაშ, ქართული ენა ზედ-გამოქრილი ყოფილა ამ ნათქვამზედ, იმიტომ—რომ ქართველი უფრო ზმნებით ლაპარაკობს, ზმნებით ჰმეტყველობს, ვიდრე სხვა სიტყვის ნაწილებით. მაგალითად მოვიყვანთ რუსთაველს, რომლის ფრაზეოლოგია გასაოცარს სიუ-

ხვეს ზმნების ხმარებისას წარმოგვიდგენს. დიდ ღირსებათ უთვლით რუსთაველს, რომ ამ დედა-ძარღვს ჩვენის მეტყველებისას ასეთი განიერი გზა და ავალა მისცა და თითქმის არც ერთხელ არ უმტყუნა.

ერთს მართლა— და განსაკუთრებულს თვისებას ჩვენის ენისას კიდევ მოვიხსენიებთ, სხვათა შორის. და მით გავათავებთ. ეს განსაკუთრებული თვისება იმაში მდვომარეობს, რომ ჩვენს ენაში არ არის არც ერთი სიტყვის ნაწილი, რომ როგორც სახელი არსებითი არ იბრუნებოდეს, თუნდ ზმნის ზედა აიღეთ, თუნდ თანდებული, თუნდ ზედ-შესრული, თუნდ ნაცვალ-სახელი და თუნდ თვითონ ზმნაც, როცა უღვლილების ფორმაშია. მაგალითებრ, „შენის ხვალისა (ზმნის ზედა) მე არა ვიცი რა, ან შენმა გუშინ-მა (ზმნის ზედა) ყური გამომიქედა; შენის შინა-თი (თანდებული) თავი მობეზრებული მაქვს, ან შენს შინა-ს ვინ გაუძღოს; „ერთი მაქვს სჯობს ათას მქონდა-ს“ (ზმნა), შენს მე-ს (ნაცვალ სახელი) მე ვერსად წაუველ, შენმა ახ-მა და უხ-მა (შორის-დებული) ჩემს ვაი-სა და ვიშ-ს აჯობა და სხვანი.

ეს კიდევ არაფერი. ჩვენს ენას არ ეხამუშება, არ ეუცხოება თუნდ მთელი ფრაზა დააბრუნოს, როგორც ცალკე სიტყვა. მაგალითებრ, „სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა სიკვდილი სახელოვანი-ს მაგიერ რუსთაველი უკეთესს ვერას იტყოდა“; ან „რასაცა გასცემ შენია, რაც არა დაკარგულია-ს არა

შეედრება-რა. მართალია, იშვიათი შემთვევაა, როცა კაცს დასჭირდება ამისთანებში ესეთი ფორმა მოიშველიოს, მაგრამ, თუ მოიშველია, ჩვენის ენის წინააღმდეგი არ იქნება, მით უფრო, რომ თვითონ ამ რიგად მიმოხრული აზრიც ადვილად გასაგებია. ჩვენა რა გვგონია, რომ ენას წარუმატებლობაში ჩამოვრთვას, როცა სხვა სიტყვების ჩაუმატებლად და აუქრებლად, მარტო ერთის ფლექსიის შემწეობით ამისთანა სახსარს იძლევა აზრის მიმოხერისა და განცხადებისათვის.

ყოველ ამას ყური მოუყრუა ჩვენმა ავტორმა და ჩვენ, რასაკვირველია, ვერც დავემდურებით. განგებ აკვიატებულს აზრს ბევრი ბამბა ავქს ყურების დასაცობლად. ჩვენის ფიქრით-კი, როცა კაცი ენის თვისებაზედ ჰლაპარაკობს, ამისთანაებს ყურს ვერ მოარიდებს, თუ განგებ თითით ყური არ დაიცო. სხვა რომ არა იყოს-რა, თუ ყოველივე ეს საბუთი არ არის ენის წარმატებულობისა, ენის განსაკუთრებული თვისება ხომ არის. ამ მხრით მაინც მიექცია ჩვენს ავტორს თავისი ბედნიერი თვალი, თუ მართლა ქართულის ენის გამოთქმა რისამე სდომებია, თორემ ქართული ენა ფლექსიური ენააო; ესე იგი ბრუნვა და უღვლილება აქვსო, ეგ ხომ იმასა ჰგავს, რომ კაცმა სთქვას, კაცს ორი ფეხი აბიაო და ეგონოს, ახალს ამბავს ვამბობო. ან რის მაქნისია ავტორის ზღაპრები ორმარცვლოვან, თუ ორკეც ხმოვანების

თაობაზედ? ვინ უნდა მოეტყუებინა ამით? ან რა სათქმელია, მაგალითებრ, რომ ვითომ „ჭ“ რაღაც გძელი ხმოვანია, ორხმოვანთაგან წარმომავალი⁷⁾. ეს ასო გძელი ხმოვანი-კი არა, სულაც ცალკე ხმოვანიც არ არის, რადგანაც სხვა ხმის მოუშველებლად ვერც-კი იხმარება. ამიტომაც მაგ „ჭ“-ს უიმისოდ თითქმის არსადა ვხედავთ, რომ გვერდთ არ მოისვას ან „ხმოვანი“ „ჰ“ ან „ა“. ეგ. რაღაც ნახევარ ხმაა, რომელიც ყურს ესმის როგორც რამ საშუაო ხმა „ვ“ და „უ“-ის შორის. აბა, ეს რომ ვერ გაუგია და ეს ამისთანა დაუხლართველი ამბავი ვერ გამოურკვევია, სხვა რაღა უნდა მოეკითხებოდეს ჩვენს ავტორს, რომელსაც რაღაც ჯადო სცოდნია, არამც თუ მოკლე გასკიმოს და გააგძელოს, როგორც „ჭ“, არამედ არარაისაგან რაიმეც შეჰქმნას, როგორც დღევანდელი ხაზარული ენა.

ერთგან ჩვენი ავტორი ამბობს, რომ მარტო ერთს ისტორიას ენისას შეეძლო აღედგინა ჩვენთა თვალთა წინ სრული სურათი ისტორიის წინა დროინდელ ქართველობისა⁸⁾. დალოცვილს ის-კი დავიწყებია, რომ თვითონ ენა იგი სარკვე, გადმომცემელი ცოტად თუ ბევრად მაგნიირ სურათისა. ჩვენს ავტორს რომ მაგ სარკვეში ჩახედვისა

7) СѢВ. ВѢСТ., № 3, გვ. 50.

8) СѢВ. ВѢСТ., № 2, გვ. 59.

და ნახვის უნარი რამ ჰქონოდა და ერთი ბეწვა გაგება, სხვა გზით დააკვირდებოდა ჩვენს ენას და სულ სხვა ამბავს გამოჰკითხავდა და არ შეაჩერდებოდა „უ“-ის გაზანდრის ადლით გაზომვას. განა ამისთანა სიტყვები, რომელიც ჩვენს ენას დღევანდლამდე შერჩენია, არაფრის მთხრობელნი არიან, მაგალითებრ: „წყალობა, მიწყალე, შემიწყალე, მოწყალეა“. აქ ყვლგან „წყალი“ ისმის და ეს ამისთანა ცოცხალი მოწამე განა არ გვეუბნება, რომ პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ „წყლობა“ ნატერისა და ვედრების საგნად გახდომია. ტიგროსისა და ეფრატის დაღმა აღარ ვიტყვივთ, მარტო არმენია ავიღოთ, საცა წინად ბინადრებულა ქართველი და საცა დღესაც „წყლობა“ მართლა დიდი ღვთის წყალობაა, იმიტომ-რომ მიწა მდიდარია, ხოლო უწყლოდ-კი არა მოჰყავს-რა... ან სიტყვა „მიცვალება“, „მიცვალებული“, რომელიც მოკვდომასა და მკვდარს ჰნიშნავს, მაგრამ არა სრულიადგაარა-რაებას, არამედ „გარდაცვლას“, სხვა სახედ გადასვლას. ნუ თუ ამაში გონების ხელ-მოსაქიდებელი არა არის-რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზედ თუ — როგორ სწამებია ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნებისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია. ან ქალის „გათხოვება“, „მითხოვება“ განა არას გვეუბნება, რომ უწინდელ ქართველის ცოლის შერთვაში „თხოვბას“ რაღაც ად-

გილი სჭერია. განა ეს სიტყვა არ ასურათებს პირველ-ყოფილ ქართველს ცოლ-ქმრობის შესახებ. ბევრს ამისთანა მაგალითს წარმოგვიდგენს ჩვენი ენა, თუ რომ ბრმა კაცი და, ჩვენს ავტორსავეთ, უვიცი არ შეხვდა, ან განგებ ყურებში ბამბის დამცმელი. ლებბოკმა ამისთანაებზე მთელი მოწმობა ააგო პირველ-ყოფილ კულტურისა და ისტორიულ წინად დროინდელ წყვდიადისაგან სინათლეზედ გამოიტანა ზნე, ჩვეულება, საზოგადოებური, თუ ოჯახური წყობილება, გონიერების მეტ-ნაკლებობა და ერთობ მსოფლ-მხედველობა პირველ-ყოფილ ადამიანისა.

კიდევ ვიტყვით, — ყოველ ამაებს ყური მოუყრუა ჩვენმა ავტორმა. ვინ იცის, იქნება იმიტომაც, რომ ეს ამისთანა ამბები, ცოტად თუ ბევრად, მოასწავებენ ერის თვით-მოქმედების ძალ-ღონეს, იმიტომ-რომ სხვაზედ განსხვავებულის რისამე შექმნას თვით-მოქმედება და თვით-მოქმედების უნარი უნდა, სულ ერთია, ზნე-ჩვეულებას აიღებთ ამ შემთხვევაში, ოჯახებურ და საზოგადოებურ წყობილებას, სარწმუნოებას, ენას, თუ სხვას რასმე. ჩვენი ავტორი რომ ამ მხრით ჩაჰკვირვებოდა საქმეს საზოგადოდ და საკუთრივ ქართულს ენას, ვაი თუ ქართველების თვით-მოქმედების საბუთს ზედ წასწყდომოდა და ეს ხომ ის იქნებოდა, თავგმა თხარა და კატა გამოთხარაო. თვითმოქმედებით შექმნა რისამე ქებაა და ქართველის ქებას, აბა პი-

რიდამ როგორ ამოუშვებს ბულვარის კრიტიკოსი. კიდევ ვიტყვით, — ეგ რაღა კრიტიკა იქნება, რაღა „отрицание“!.. იქნება ყოველ ამან დაახუკვინა თვალი ჩვენს ავტორს. საკვირველიც არ არის.

კარგი რამ სჭირდეს, გვიკვირდეს, ავი რა საკვირველია.

წერილი მეცხრე.

ჩვენ ვშიშობთ, რომ რაც წინა წერილში ვთქვით ქართულის ენის შესახებ, ის იმაში არ ჩამოგვართვან, ვითომ ჩვენ ჩვენის ენის ნაკლულევანების დანახვა არ გვინდოდეს და სრული გვეგონოს. ჩვენი ენა, მართალია, წარუმატებელია, ჩვენის ფიქრით, და განუვითარებელი, ხოლო იმ მხრით-კი, რომ ჯერ მომზადებული არ არის დღევანდელს აზრს კაცობრიობისას საზოგადოდ და თუნდ ჩვენებურ ინტელიგენციისასაც აღებ-მიცემობა გაუწიოს გაუჭირებლად და საკმაო განცხადებით. დღეს ჩვენი ენა იმ ხანაშია, რომ ამ მხრით უნდა შეიძინოს რამ და წარიმატოს. ამისათვის ქართულს ენას მასალა საკმაო აქვს და მხოლოდ სიმარჯვე და მოხერხება-ღაა საჭირო, რომ ეს თავისი დიდი ნაკლი შეივსოს. ვსთავით რა ეს, ახლა შეგვიძლიან განვაგრძოთ ჩვენი საუბარი და ისევ ჩვენს ავტორს

Письма о Грузинскаx квал да квал მივეყვით.

ჩვენს ავტორს ჰგონია, რომ რაც ჰსურდა, ვითომ ყველაფერი დაასაბუთა, დაამტკიცა და გადაქრილად ამბობს:

ამ სახითაო (კაი სახე არ იყო!), ქრისტეს რჯულზედ მოქცევამდე, საქართველოს არც თავისი ანბანი ჰქონია, არც თავისი მწიგნობრობა და არც თავისი ფულიო, უმატებს ავტორი სხოლიოში, რომ — ვინცობაა — მერე არ დაავიწყდეს, თორემ ღმერთი უწყენს. იქნება ყოველივე ეს მართალიც იყოს, ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ტყუილი აი რაშია. თურმე ნუ იტყვიტ, ქართველებს ენაც არა ჰქონიათ სახელმწიფო საქმეთათვის. ავტორი აი ამას რა გვარ მოგვითხრობს:

И такъ, до принятія христіансва. Грузія не имѣла ни своей азбуки. ни письменности. а для государственнхъ цѣлей употреблялся. вѣроятно. персидскій языкъ, тѣмъ болѣе, что большинство правителей Грузіи были персидской крови (Сѣв. Вѣст., № 3. гв. 50).

როგორ? მაშინაც სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ქართველები, როცა ჯერ სპარსელების საისტორიოდ ხსენებაც თითქმის არ იყო, თუნდა იმ ხანებში, მაგალითად, როცა მოსე წინასწარმეტყველი. ავტორისავე სიტყვით, ახსენებს მოსოხებსა და თუბალებს! ან როცა მთელი რვაას ცხრაასი წელიწადი, ფარნავაზზედ კიდევ წინად, ქართველებს მთე-

ლი დიდი არმენია სკერიათ, როგორც ეხლა დამტკიცებულია, თავიანთი სამეფონი, სამთავრონი, თუ სამამასახლისონი ჰქონიათ, მაშ, სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ეს მეფენი, მთავრები, მამასახლისები? დავანებოთ ამასაც თავი და ერთი ეს ვიკითხოთ: ეს „ВЪПРОЯТНО“ საიღამ და რა საბუთით არის ВЪПРОЯТНО? იქიდამაო, რომ ქართველების ჰმართველნი სპარსთა ჩამომავალნი იყვნენო. მაშ, უწინდელი მამასახლისები და მერე ფარნავაზი და მის შემდეგნი სულ სპარსები იყვნენ ჩამომავლობით? თუ ესე ჰგონია ავტორს, მისი „მგონიაობა“ საბუთი არ არის. ამ სპარსთაგან ჩამომავლობას დამტკიცება უნდა და არა ცარიელ სიტყვების ფქვა და რახარუხი. თუნდ ფარნავაზი და მისნი შემდეგნი ჩამომავლობით სპარსნი ყოფილიყვნენ, აქედამ განა ის გამოდის, რომ უსათუოდ სპარსულს ენასაც შემოიტანდნენ სახელმწიფო საქმეებისათვის? განა როცა უცხო თესლის დინასტია დაიჭერს სამეფო ტახტსა რომელისამე ერისას, უსათუოდ უცხო ენასაც შემოიტანს ხოლმე სახელმწიფო საქმეთათვის? თუ ესეა, მაშ, როცა ჩვენში არშაკიდები ჰმეფობდნენ, სომხური ენა უნდა ყოფილიყო სახელმწიფო საქმეებში სახმარისად. საზოგადო აზრია, რომ რაკი ერს თავისი სახელმწიფო აქვს, თავისი ენაც ექმნება ყოველგვარ საქმეთათვის. ამ ზოგად აზრს მგონიაობით, ВЪПРОЯТНО-ებით ვერავინ უარ-ჰყოფს, თუ ამისათვის უცილობელი, უტყუარი, ზედ-მიწევნილი

საბუთი ხელთ არა აქვს, იმიტომ-რომ ყოველივე მგონიაობა, **ВЪПРОЯТНО**-ბა ამ შემთხვევაში ამ ზოგად აზრისაკენ არის, თუ ჭკუის მართულები არა აქვს კაცს მოშლილი. თუნდ ეგეც არ იყოს, ჯერ ჩვენის ავტორის „ПОЛИЖИТЕЛЬНО“ რა არის, რომ მისი „ВЪПРОЯТНО“ რა იყოს.

საქმე ის არის, რომ ავტორს, რაკი ერთხელ და ერთხელ აუკვიატებია აზრი—ქართველებს არა ჰქონდათ რაო, უნებებია ენაც-კი გაუბათილოს და, რადგანაც ვერ მოუხერხებია, შეუკმაზავს ეს ყველაფრის ამკიდებელი „ВЪПРОЯТНО“. შემხტარა ზედ და ჰხედნის: თუ დამიჯერებენ, ხომ რა კარგი, თუ არა და, ცოტათი მაინც დავაქვეითებ ქართულსა და ქართველებსაო. სხვა არ ვიცი, რა მიზეზს გამოუწვევია ეს მისი „ВЪПРОЯТНО“. ან რა საჭირო იყო ამის თქმა, რომ სახელმწიფო საქმეთათვის სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ქართველებიო. რა-კი ამის თქმა უნებებია, კვლავაც იყოს ნება მისი, თუმცა წინა წერილში მოყვანილი აზრი გატტერიასი-კი ამტკიცებს, რომ ქართული ენა ძალიან გავრცელებული ყოფილა არმენიაში სომეხთა—მეშვიდე საუკუნეში—შემოსევამდე. ვგონებთ, გატტერიას აზრი ცოტათი მაინც წინ დასაყენებელი იყოს, ვიდრე ჩვენის ავტორის ყოვლად სახედნი „ВЪПРОЯТНО“

მწიგნობრობის შესახებ ავტორი მოგვითხრობს, რომ თვით უძველესს ნაშთს ქართულ ნაწერისა

აზის თარიღი IX საუკუნისა ქრისტეს მერმედ, თუმცა ამაზედ უძველესნი ნაშთნიც არიან, მაგრამ თარიღი არა აქვთო. მაშ, თარიღი არა აქვთ ძველს ჩვენს ფულს მებუთე საუკუნისას, ძველს ხელნაწერებს V—VII საუკუნოებისას, ჯვარის-მონასტრის ზედ-წარწერას VII საუკ. და უძველეს გუჯრებსა? ან იქნება ავტორს ჭგონია, რომ ესენი არ არიან ნაშთნი ნაწერისანი? თუ არა-და რას გვემართლება, რომ ყოველს ამას გვიმაღავს ჯერ ჩვენ და მერე თავის მკითხველებს? იქნება არ იცოდნო, გვეტყვიო. შესაძლოა — და თუ ეს მართო არ ცოდნაა და არა განგებ გათელვა მართლისა — ებატიება, რადგანაც არ-ცოდნა არ ცოდვაა. ხოლო როცა ჩვენი ავტორი არწმუნებს თავის მკითხველებს, რომ მეცამეტე საუკუნოზედ ადრე ქართველებს მათიანე არა ჰქონიათო, — ეს კი არ ცოდნად არ ჩაეთვლება, რადგანაც აქ არ-ცოდნას ადგილი არა აქვს. დღეს ჩვენში ყველგან მოფენილია ის ამბავი, რომ აღმოჩნდა ქართული ქრონიკა, რომლის უეჭველი, ყოვლად უცილობელი თარიღი IX საუკუნეა. ავტორი აქ იმითაც თავს ვერ იმართლებს, რომ ამ ქრონიკამდე ხელი ვერ მივაწვდინეთ: ყველამ იცის, რომ ეგ ქრონიკა „წერაკითხვის საზოგადოების“ წიგნთ-საცავშია და არვის უშლიან ინახულოს საკუთარის თვალით. მაშასადამე, აქაც იტყუა ჩვენმა ავტორმა, მაგრამ ცოტად-კი. ცოტად ვამბობთ, იმიტომ-რომ, ბევრი-

ბევრი, სულ ბევრი რომ ვსთქვათ, ერთი ოთხიოდე საუკუნეა თაბაუთი მეცხრესა და მეცამეტე საუკუნეს შორის და ოთხი საუკუნე, აბა, რა არის იმისთანა კაცი სათვის, რომელიც 1700 წელიწადსაც მალაყით და „ОДНИМЪ ШТРИХОМЪ“ თავს ახტება და მაინც ფეხზედ სდგება ხოლმე.

ეს კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, ამ ტყუილის ამბავისაგან რა დასკვნა გამოჰყავს ავტორს. დაუჯერებელია, თუ თვითონ მისი სიტყვები არ მოვიყვანეთ. იგი ამბობს:

Несомнѣнно одно, что они (лѣтописныя сказанія грузинъ) появились много спустя послѣ христіанства (указаніе на существованіе грузинской лѣтописи не появляется ранѣе XIII в.) и это обстоятельство еще рельефнѣе (!!!) отбѣняетъ вліяніе Ирана, печать котораго не могла стереть даже хрстіанство (Сѣв. Вѣст., № 3, გვ. 40).

აქ „влияніе Ирана“ რა შუაშია? არ გვესმის და, თუ ვინმე გაიგებს, არ ვიცით. ქართველებს მათიანე არა ჰქონდათ მეცამეტე საუკუნემდეო და ეს გარემოება უფრო თვალ-ნათლად ამტკიცებს ირანის გავლენასა საქართველოზედაო. მოდიოთ და ნუ ჰკითხავთ ავტორს, — ლოდიკა რა ხილია?!

„Да и какъ могло быть иначе, иახის ამ ულოდიკობით გათამამებული ავტორი, когда въ теченіи тысячи лѣтъ, начиная съ нашествія

скифовъ и до завоеванія Персїи и Грузїи Арабиами (ჩვენში კი დარჩეს და ამ ორ ამბავ შორის ათასი-კი არა, მთელი ათას სამას წელიწადზე მეტია), она (Грузія) почти непрерывно жила общемою жизнью съ Ираномъ“...

ეს Грузია „не прерывно жила общемою жизнью съ Ираномъ“... საიღამ გამოატყვრინა ავტორმა? მაშ, მეშვიდე საუკუნეღამ ქრისტეს წინად, ესე იგი, სკვიტების მოსვლიღამ არაბების შემოსევამდე მეშვიდე საუკუნეს ქრისტეს მერმედ, საქართველო და ირანი ხელი-ხელ გადაქედილნი იყვნენ და ამფსონობას უწევდნენ ერთმანეთს.

სხვა არა იყოს-რა, მარტო ერთი ქართველების გაქრისტიანება მირიან მეფის დროს საკმარისია კაცს წარმოედგინა, რომ ეს ამისთანა ბედაური ტყუილი არ წამოსცდენოდა. განა ჭკვათა მყოფელს ფიქრად მოუვა, რომ ზოროასტრის მიმდევარი და ცეცხლო-თაყვანის მცემელი სპარსი და ქრისტიანი ქართლი ერთის საერთო ცხოვრებით შეკრული და შებოჭვილი იგულვოს, ერთს საერთო ცხოვრებაში მოათავსოს და მოარიგოს? მერე როგორ აბრტყელებს ჩვენი თავდაუქერელი ავტორი ამ მოთავსებას და მორიგებას!

Ихъ связывала не одна только политическая связь, всегда не долговѣчная и часто прерываемая, а болѣе глубокая, органическая... (Сѣв. Вѣст., № 3. გვ. 40).

გესმით რა ამბავია!.. უფრო ღრმა, უფრო ორგანებული კავშირი ჰქონდათ, ვიდრე პოლიტიკურიო, მერე ვისა? ზოროასტრის მიმდევარს სპარსსა და ქრისტეს მოსავ ქართველსა!

მაშ, თუ მთელი ეს ათასსამასი წელიწადი საქართველოს საერთო ცხოვრება ჰქონდა ირანთან, როგორ-ღა დავიჯეროთ, რომ ამ ორმა ერმა, ათასსამას წელიწადს ერთის საერთო ცხოვრებით მცხოვრებმა, თავ-თავისი ვინაობა, ენა, მიწა-წყალი, რჯული შეირჩინა და ან ერთი მეორეს არ გააქელვინა, ან ერთმანეთს არ შეუღულდა და ერთ ერთად არ გარდაიქმნა. რა-კი ეს არ მოხდა, აშკარა საბუთია, რომ საქართველოს და ირანს, არამც თუ ერთად უცხოვრიათ საერთო ცხოვრებით, არამედ თითოეულს თავისი საკუთარი სისხლ-ხორციც ჰბადებია, თვისი გული და წყურვილიც ჰქონია, თავისი ფარი და ხმალი სკერია, ესე იგი თავისითაც განსხვავებულად უცხოვრია და ამ თვისებას შეუნახავს თითოეულის ვინაობაც, ენაც, რჯულიც და მიწა-წყალიცა. ათასსამასი წელიწადი რომ ირანს საქართველოზედ განუწყვეტელად ემოქმედნა ისე, როგორც ავტორს მოჰზმანებია, დღეს ქართველების ხსენებაც არ იქნებოდა დედამიწის ზურგზედ და არც ჩვენს ავტორს-ღა გაუხდებოდა თავში საცემად, საქართველოს ისტორიის მაგიერ, უნდილ ზღაპრების ბლაჯნა.

ამ სახით, ავტორის ზემოხსენებულ „несомненно“-ს თუნდა ეს „да и какъ могло иначе“ ზედ დაემატოს, მაინც ის სარჩიელი გამოვა ავტორისათვის, რომ თავის ქერქში მჯდარიყო, ის ერჩივნა, იმიტომ რომ тетеревамъ не летать по деревьямъ, ანუ ჩვენებურად—არა შეჯდა მწყერი ხესა, არა იყო გვარი მისი.

წერილი ძეათე.

წინა წერილიდამ ვნახეთ, როგორ მოიხმარა ჩვენმა ავტორმა Письма о Грузіи-სამ ლინგვისტიკა და ფილოლოგია ქართველების ვინაობის, წარმოშობის გასაცნობად და მათის წარმატების გამოსარკვევად. მერე ამბობს, რომ:

„Археологія и антропологія, служа подспорьемъ лингвистикѣ, могли-бы съ своей стороны пролить, конечно, не малый свѣтъ на происхожденіе грузинъ, но въ этомъ отношеніи слышано такъ мало, что не даетъ опоры для какихъ нибудь хотя бы приблизительныхъ выводовъ“ (Сѣв. Вѣст., № 2, გვ. 69).

ხომ ამბობს, არქეოლოგია და ანტროპოლოგია, როგორც მშველელნი ლინგვისტიკისა და მხარის მიმცემნი, თავის მხრით ნათელს მოჰვენდ-

ნენ ქართველთა ვინაობის წარმომავლობასაო, მაგრამ ამ მხრით ასე ცოტა რამ არის აღმოჩენილი, რომ კაცს ხელთ ვერაფერი ჩაუგდია, თუნდ დაახლოებით რაიმე დასკვნა გამოიყვანოსო.

რაც შეეხება ანტროპოლოგიას, ავტორი ამის საქმეს ორის სტრიქონით ათავენს: ბროკამ, რომელსაც ვითომ აქედამ გაუგზავნეს ორი თავის სარქველი, გასინჯა და სთქვაო, რომ იგი ეკუთვნის კიმვრებსაო. ეს არის და ეს. სხვაგან ავტორი არც-კი ახსენებს ანტროპოლოგიას. ხოლო არქეოლოგიისათვის-კი მეტი ადგილი უღირსებია და ყოველს ამაში წინამძღვრად აუჩენია ბაიერნი, რომელმაც სამთავროს სასაფლაო მცხეთაში გასთხარა და ბევრი არხეოლოგიური ნაშთი იპოვა. ეს ბაიერნი ცნობილია, როგორც კარგი მთხრელი საფლავებისა და საფლავებში ნაპოვნის კეთილ-სინიღისიერი და უტყუარი აღმწერელი, ხოლო მისი საისტორიო დასკვნა და განსჯა-კი ყველასაგან სასაცილოდ არის აგდებული. მოდით მართლა-და ნუ გაგეცინებათ, რომ ეს ბატონი ბაიერნი ალექსანდრე მაკედონელის საფლავს სადღაც ავლაბრის ხევში ეძებდა და სემირამიდისას, რომელიც ეხლა მითიურ არსებად მიჩნეულია, წიწამურში მცხეთის პირდაპირ, არაგვ გაღმა.

ჩვენი ავტორი, თუმცა დიდი მოყვარეა კრიტიკისა და отрицание-სი, მაგრამ აქ-კი ბაიერნს ბრმად აჰყოლია, უსათუოდ იმიტომ-რომ სამთავ-

როს სასაფლაოსა და ამ სასაფლაოში ნაპოვნებზედ ბაერნმა თავისი წერილი გერმანულ ჟურნალში დაჰბეჭდა. ამას თვითონ ავტორიც გვეუბნება თავის პირველ წერილის სხოლიოში 60 გვერდზედ და თვით იმ ჟურნალსაც გვისახელებს. აქაო-და გერმანულ ჟურნალმა დაჰბეჭდაო, აბა, ჩვენი ავტორი როგორ-ღა შეიტანდა ექვს ბაიერნის შესახებ, თუმცა-კი თვით-მსჯელობასა და კრიტიკაზედ დიდის ბაქი-ბუქობით ჰლაპარაკობს, თითქო ერთისა და მეორის მადლით უხვად მოსილი იყოს? ხოლო ჩვენს ავტორს რომ თვალი ცოტა გრძლად მკრელი ჰქონოდა, დაინახავდა, რომ ბაიერნის საისტორიო მსჯელობას და დასკვნას თვით რედაქცია, რომელმაც ბაიერნის წერილი დაჰბეჭდა, არ ენდო, რადგანაც აშკარად შეუსაბამონი არიან. ჟურნალი იგი, რომელსაც ჩვენი ავტორი ასახელებს და რომელმაც დაჰბეჭდა ბაიერნის წერილი, არის *Zeitschrift für Ethnographie von Bastian und Hartmann*. ამის რედაქციამ აქვე გამოაცხადა, რომ ჩვენ პასუხის-გება აგვიხდია ბაიერნის საისტორიო დასკვნისა და განსჯის თაობაზედაო და ამ შხრით თავზედ მოახვია თვით ბაიერნსა¹). აბა, რა თქმა უნდა—ეს ამბავი ჩვენმა ავტორმა მიაფუჩიჩა, უსათუოდ იმისთვის, რომ ამით

¹ ხვალსონი: надгробная надпись изъ Мцхета, გვ. 120.

აბრუ გაუტყდება ბაიერნს, და ბაიერნის მოწმობა-
კი მისთვის საჭირო იყო, რომ ქართველები ადამი-
ანის ხორცის-მკამელად და ბარბაროსებად გამოე-
ყვანა. დიად, საჭირო იყო, რომ ეს ეთქვა ჩვენს
ავტორს:

И такъ Самтаврскія (Байэрна) раскопки.
не рѣшая вопроса о племянномъ происхож-
деніи грузинъ, рисуютъ намъ ихъ, начиная
съ X в. до р. X. сначала антропофагами..
исповѣдывающими элементарную религію..
და სხვანი და სხვანი (სწვ. Вѣст., № 2, გვ. 64).

ახლა რა უნდა დავარქვათ იმ კაცსა, რომელსაც
ფრანსუა ლენორმანი, ეს ყველა მეცნიერთაგან
ავტორიტეტად ცნობილი, არაფრად მიუჩნევია და
ბაიერნი-კი კერპად დაუსვამს და უწამებია, ბაი-
ერნი, რომლის სჯასა და გამჭრიახობასაც თვით
მისის წერილის დამბეჭდველი რედაქციაც ვერა
ჰნდობია? ეს შეუსაბამო „отрицаніе“ ყველასაგან
მიჩნეულისა ერთის მხრით და მეორეს მხრით ეს
ასეთი ბრმა დანდობა ყველასაგან უარყოფილისა
რის მომასწავებელია ერთსა და იმავე კაცში? ამისი
პასუხი ყველას ადვილად მოადგება ენაზედ და ამი-
ტომაც ჩვენ აღარას ვიტყვით. ჩვენ მარტო ამას
დავუმატებთ, რომ ლენორმანის ნათქვამი ქართვე-
ლებზედ, ცოტად თუ ბევრად, აბრუს უკეთებს ქარ-
თველსა და ბაიერნისა კი საბუთს აძლევს ავტორს
სახელი ცოტად თუ ბევრად მოუთხაროს ქარ-

თველსა. აი ამიცანა სად არის ავტორის უცნაუ-
რის ქცევისა, თ-რემ რა დასაჯერებელია კაცმა
უარ-ჰყოს ლენორჰანი და ბაიერნი-კი ბრმად იწა-
მოს.

საფლავეები, სამთავროში ნაპოვნნი, ორ-გვარნი
არიანო, ამბობს ავტორი; ერთი ქვისანი, ძველის
ქართველების სამარხნი, მეორე-ავტურისანი, უფრო
ბოლონდელ დროისანი, და ეკუთვნიან, ბაიერ-
ნის აზრით, ბერძნებსაო. ამ საფლავეებში ნაპოვნმა
ცეცხლისაგან შეფიცხებულმა ძვლებმა ადამიანე-
ბისამ თუ სხვა პირუტყვისამ ბაიერნი იძულებულ
ჰყო ფეიქრნა, რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი
ადამიანის ხორცის მჭამელნი იყვნენო და თვით
ადამიანის ლეშსაც-კი საჭმელად ჰხმარობდნენო.
ეგ ჩვეულება მკვდრების ჭამისა და კაცის ძველ
კერპების შესაწირად შემოწმებულია თვით ქარ-
ველთ შატიანესაგანაო, ასვამს მერე თავის ბეჭედ-
საც ავტორი და თვით ვახუშტისაგანაც ამის და-
სამტკიცებლად მოჰყავს საბუთად შემდეგი ამბად
დარჩენილი თქმულობა: „კარსნელთა ჰმართებთ
კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო“. ამ საბუთების გა-
საძლიერებლად ჩვენს ავტორს ერთი სხვა სასაცა-
ლო და ჰკეაში მოუსვლელი საბუთიც მოჰყავს.
ამას-კი თითონ ავტორის სიტყვებით მოვიყვანთ,
თორემ სხვაფრივ დაუჯერებელია.

„Существованіе антропофагіи въ эпоху
самтаврскаго клалбища подтверждаетъ еще

и то обстоятельство, что большинство найденных тамъ костей, какъ человеческихъ такъ и животныхъ, лишено студени—обстоятельство, заставившее Байерна предположить, что ихъ подвергали вывариванію (?) (Сѣв. Вѣст., № 2, гв. 61).

ამ სახით, გამოდის, რომ ქართველებს იმ დროს ძვლები უხარშავთ და ბულიონი უკეთებიათ, თორემ ის რალაც სТУДЕНЬ-ია აქამდე ძვლებს უნდა შერჩენოდათო. СТУДЕНЬ-ი ძვლებში ჩამდგარი სიმსუქნეა, რომელიც გამოხარშვით გამოიწოვება ხოლმე, და მერე, როცა გაცივდება, შედედდება და ჟილეს მსგავსად დადგება. ეს არ შერჩენიათ ადამიანის ძვლებსაო, მაშასადამე, ქართველებს ეს ძვლები უხარშავთ და აქედამ ადვილად მისახვედრია, რომ ადამიანის ხორცის მჭამლები ყოფილანო. ფერი ფერსა, მადლი ღმერთსაო, სწორედ ჩვენს ავტორსა და ბაიერნზედ ითქმის. კაცი ამბობს, რომ სამთავროს საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეათე საუკუნიდამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინად და იმ დროდამ ბაიერნამდე, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ, სამი ათას წლიდამ ორი ათას წლამდე ხანი გასულა და რალა საწწნე, თუ სიმსუქნე, ანუ ჩვენის ავტორის СТУДЕНЬ-ი უნდა შერჩენოდა ძვლებს? ეს დრო იმოდენაა, რომ თითქმის თვით ძვალსაც მტვრად გადააქცევს და ჩვენს ავტორს-კი თვის ბაიერნთან ერთად მოსდომებიათ ის რალაც СТУ-

დენი-ი შეენახათ იმ ხანის ძვლებსა, რომ დღეს ბულიონი გამოხადონ. ამისთანა გამძლეობა ცუდენი-ისა თუ სიმსუქნისა ძვლებში ახალი აღმოჩენაა მეცნიერებისათვის და აქაც პირველობა ჩვენს ავტორს უნდა მივულოცოთ, თუ ბაიერნი საიქიოდამ არ შეეცილება.

ან რა საბუთია ქართველებისაგან ადამიანის ხორცის ქამისა ვახუშტისაგან მოყვანილ თქმულობაში, რომ კარსნელთა ჰმართებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო! განა ეხლა-კი არ ამბობენ, მაგალითებრ, მთიულეები, საცა სისხლის აღება ჯერ გადავარდნილი არ არის, რომ ჩვენი მკვდარი ამა და ამ თემსა ჰმართებსო. ეს იმას ჰნიშნავს, რომ ერთს თემს მეორის თემის კაცი მოუკლავს და ჯერ ან სისხლი არ აუღიათ, ან სისხლის ფასი. თუ ამ საექვო ამბავს უჯერებს ავტორი ვახუშტსა, რატომ იმას-კი არ უჯერებს, საცა იგივე ვახუშტი კეთილს რასმე ამბობს ქართველებზედ? ნუ თუ უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენს ავტორს ყოველივე კეთილი ქართველის შესახებ ეხამუშება, სწყინს და ყოველსავე ავსა და ცუდს-კი, თუნდ საექვოსაც, ხელზედ დაიხვევს ხოლმე, როგორც უექველსა და უცილობელს. ეს გახლავთ ნеэципистрацие и обЪективизмъ-ი, რომელიც აღუთქვა მკითხველს თავის პირველ წერილის 54 გვერდზედ ჩვენმა ავტორმა.

რაც შეეხება იმას, ვითომც ადამიანის ძვლები ცეცხლისაგან შეფიცხებულნი უპოვნია ბაიერნსა

სამთავროს საფლავებში, ამაზედ მერე ვიტყვით, როცა ჩვენს ავტორს გამოვკითხავთ ჩვენის უწინდელის სარწმუნოების ამბავს, ეხლა-კი ამას ვიტყვით, რომ ჩვენს ავტორს ბევრი რამ გამოჰპარვია ჩვენის ქვეყნის არქეოლოგიის შესახებ. მაგალითებრ, იმას არა სცოდნია, რომ ბევრი და ფრიად შესანიშნავი არქეოლოგიური ნაშთი აღმოჩენილია კამენტსა და კობანს (ვლადიკავკავის მხარეა), სტეფან-წმინდას, ანუ ყაზბეგს, დილიჯანს, წალკას, სართიქალას და სხ. ყოველს ამაში ყველაზედ ძვირფასნი ნაშთნი პოვნილია კობანს, დილიჯანს და ნამეტნავად სამთავროს. თუ ამას იტყვის, ამისათვის ხელი გავაწვდინე და ვერ მივწვდიო, ეგ ბანზედ სიტყვის აგდება იქნება. ამას დიდი ძებნა არ მოუხდებოდა, თუ-კი მოისურვებდა. საჭირო იყო მოეკითხნა Труды Москов. Археолог. Общ., Т. X. და იქ იპოვიდა უვაროვის წერილს: Взглядъ на Мцхетскіи могильникъ.

ეს რომ წაეკითხნა ჩვენს, ავტორს, მაშინ ის ტყუილი აღარ მოუვიდოდა, რომ ვითომ საფლავნი სამთავროსი მარტო ორგვარნი არიან და არც ისე გაითამაშებდა სამთავროს საფლავნის ძვლებით ხელში. სამთავროს საფლავები ძალიან კარგად გამოძიებულნი არიან იმისთანა მცოდნესაგან, როგორც უვაროვია. ამ გამოძიებისაგან სჩანს, რომ სამთავროს საფლავნი ორ-გვარნი-კი არ არიან, როგორც ჩვენს ავტორს მოსჩვენებია, არამედ სამ-

გვარნი. უუძველესი საფლავები რიყის ქვით არის აგებული და მოწყობილი, მეორეა—აკლდამები დიდროვანის კლდის ქვისა და მესა—მეუშველბელის აგურისა. ამანებში ნაპოვნი ნივთები კულტურის ნაშთნი არიან და იმათს ამბავს თავის ადგილას ვაუწყებთ მკითხველს.

ამ ხანად-კი ჩვენ იმას ვიტყვი, რომ ეს ზღაპრები ავტორისა იმიტომ არ მოგვიყვანია, ვითომც არა გვჯეროდეს, რომ ოდესმე ქართველებს ჩვეულებად არა ჰქონოდათ ადამიანის ხორცის ქამა. იქნება იყო ამისთანა დრო და საკვირველიც არ არის, იმიტომ-რომ ქყეყანაზედ თითქმის არც ერთის ერის პირველ-ყოფილ წინაპართ არ დაეფიცებათ ამ სიზარელ ჩვეულების არ ქონა. ჩვენ მართო ის გვინდოდა გვეჩვენებინა, რომ ქართველების სახელის შეთითხნისათვის რა სასაცილომდე უცნაურს სახსრებსა ჰხმარობს ჩვენი ავტორი, რა რიგად ადვილად ემყარება არა-სარწმუნო კაცებს და მოწმობას და ამავე დროს რა რიგად უურს იერუებს, თვალსა ჰხუქავს იქ, საცა პირდაპირი, უტყუარი საბუთია ქართველის ასე თუ ისე კეთილად ხსენებისა. ფრანსუა ლენ.ორმანს და სხვებს ამისთანა გამოჩენილს კაცებს არ უჯერებს და ბაიერნის წინაწე ქედს იხრის და თავის კრიტიკისა და *отрицание*-ს შუბს ძირსა სდებს. ეგ რად გიკვირთ: თვითონ სამთავროს საფლავებმა ბევრი რამ იმისთანა აღმოაჩინა, რომელიც ჰმოწმობს უწინდელ ქარ-

თველების კულტურის ასე თუ ისე სიდიდეს და სიმალლეს და, აბა, თუ ერთი სიტყვა წასცდენოდეს ამაზედ; პირ-იქით, მკითხველის თვალი შეაყენა თითქმის მარტო იმაზედ, რომ ქართველები კაცის მქამლები იყვნენო. მერე ვისის ავტორიტეტობა? აი ამაზეა ნათქვამი, ქოთანმა იგორა, იგორა და თავის სარქველი იბოვაო. ღმერთმა მშვიდობაში მოახმაროს!

წერილი მეთერთმეტე.

ბაიერნისაგან ზეგარდმოშთაგონებულმა ავტორმა Пиема о Грузии-სან წყურვილი მოიკლა იმაზედ, რომ ვითომც დაგვიმტკიცა, — ქართველები ადამიანის ხორცის მქამლები იყვნენო სამთავროს სასაფლაოს ხანაში. ეს, რასაკვირველია, არ იკმარა, ვაი თუ მარტო ბაიერნს არ დაუჯერონო და ამიტომაც ქართველების მიერ მკვდრის მქამლობას თავისი ფილოსოფიური სარჩულიც დაუდვა, ესე იგი, თავისი ავტორიტეტობაც ზედ დააბლერტა და ძლევა-მოსილი ბეჭედი დაჰკრა.

იგი თავის მეორე წერილის 37 გვერდზე ხელაღებით და უცილობლად გვარწმუნებს, რომ მძაფრი, პირ მქუში (суровая) მთიანი ბუნება საქართველოსი ადვილად არ ემორჩილებოდა ადამიანსაო, მითამ-და ხელს არ აძლევდა, ჰძუნწობდაო და ხშირად, სიმშილობის დროს, აქ კაცი კაცსა ჰკლავდა

საქმელადაო. ძალიან არა სდომებია ჩვენს ავტორს ქართველები კაცის მკამლად გამოეყვანა, რომ ამისათვის ეს ჩვენი ტკბილი და თბილი, მდიდარი და უხვი ბუნებაც-კი მძაფრ, პირ-მქუშ და ხელ-მოუცემელ მწირ ქვეყნად გადააქცია, ქვეყნის სასაცილოდ და თავის სასახლოდ. ყველაფერში შეიძლება კაცმა იტყუოს და ესეთი ზორბა, დიდისა და პატარისათვის ადვილად დასანახი ტყუილი-კი არ გაგვიგონია. ამის მოქმელს ჯერ ქვეყნისათვის თვალის ჩინი უნდა წაერთმია, ჯერ ყველანი დაებრმავებინა და მერე ეს ამისთანა ტყუილი ეთქვა გასასაღებლად.

ბაიერნის ავტორიტეტობით და თავისის ფილოსოფიით გონება გაფიცვებული ავტორი ამაზედაც არ შეჩერდა. მისმა გახურებულმა ფანტაზიამ უფრო გააფუა, გაადიდა ეს ჩვენი კაცის-მკამლობა. „რასაკვირველიაო, ამბობს იქავ ავტორი, ამისთანა მწირ ქვეყანაში დამშეულნი პირველ ყოვლისა უძლურთა და უღონოებს მისცვივდებოდნენო — სახელდობრ, დედათა და ყრმათაო. ამათ არამც თუ ჰხოცდნენ შესაწირავად, არამედ ჰყიდნენ კიდევ ზიზილ-პიპილებზედაო“. ამ სახით, ქართველები თავის ცოლ-შვილსაც არა ჰზოგავდნენ საკლავად და საქმელად. ეს ამბები აუწყა ჩვენს ავტორს სამთავროს სასაფლაომ ბაიერნის ბაგითა და ბოლოს ხომ მისმა საკუთარმა ფილოსოფიამაც თავისი უტყუარი, უწყნარი და ყოვლად შეუშლელი ბეჭედი დაასვა.

სად წაუხვალთ ამ ორ-კეც საბუთებს, მერე იმის-
თანა კაცებისაგან შემოწმებულს, როგორც ბაი-
ერნია საზოგადოდ და ჩვენი ავტორი საკუთრივ!

ამავ სამთავროს სასაფლაოსაგან გამოსჩიკა ჩვენ-
მა ავტორმა თავისი დანასკენი შესახებ ჩვენის სარ-
წმუნოებისაც. იგი ამბობს,—უფრო ადვილად სა-
გულვებელიაო, რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი
სამთავროს სასაფლაოს-ხანაში, სახელდობრ, მეათე
საუკუნეში ქრისტეს წინად, აღიარებდნენ უბრა-
ლოს, პირველ დაწყებითს სარწმუნოებას ბუნები-
სასაო, თაყვანსა სცემდნენ მნათობთა, პირუტყვთა
და უსულო საგნებსაც-კიო.¹ ამასვე ჰმოწმობს ქარ-
თული მატეიანეცაო, რომელიც—ჩვენში-კი ით-
ქვას—სხვა რამეებში არა სწამს ჩვენს ავტორს.
ეს „უბრალო, პირველ დაწყებითი“ სარწმუნოე-
ბაც-კი შეჰწურდა თითქო ჩვენს ავტორსა და ვი-
ნიცობაა სხვამ არ იფიქროსო, ვითომ-და ქართველებს
აქ მაინც თავისი საკუთარი რამ ჰქონიათო, უმა-
ტებს: по всей вероятности, ქართველებს არავი-
თარი განწყობილი და შემუშავებული წესი არ
ექნებოდათ და, როცა ხანდისხან მსოფლიო ისტო-
რიის ბედის ტრიალი გადმოჰხვეწდა საქართველო-
ში სხვა წესსა და რიგში ჩადებულ რჯულის კა-
ცებს, ქართველები თავის ღმერთების სიას ჩაურ-
თავდნენ ხოლმე ახალ მოსულების ღმერთებსაცა
და გადმოიღებდნენ იმათს სიმბოლოებსაცაო. ესე-
თი თვისება აქვს ყოველ პირველ ყოფილ სარწმუ-

ნოებასაო, ჰფილოსოფოსობს ჩვენი ავტორი (СѢВ. ВѢСТ., № 2, გვ. 62).

ჩვენ არ ვიცით და ჯერ არც არავინ სხვამ იცის, ჩვენის ავტორისა და ბაიერნის მეტმა, რომელს ხანას ეკუთვნიან პირველნი ორის გვარის (რიყის ქვისა და კლდის ქვისა) საფლავნი სამთავროს სასაფლაოსი. მეცნიერთ, რომელთაც ამ მხრით უძიებიათ ეს საქმე, ვერავითარი საბუთი ვერ უპოვიათ ჯერ, რომ ეს ხანა აღრიცხონ და გამოარკვიონ. ვირხოვი, რომელიც ჩვენს ავტორზედ არა ნაკლებ განთქმულია ევროპაში თავისის ცოდნით, ამბობს, რომ სამთავროს სასაფლაოს ნაშთნი უნდა ეკუთვნოდნენ ქრისტეს წინად ორის ათასის წლის კულტურასაო, და სახელდობრ რომელ საუკუნისანი არიან, ამას-კი არ გვიჩვენებს. ჩვენმა ავტორმა-კი, ბაიერნის შთაგონებით, გამოიციანა ბეჯითად და გადაწყვეტილად, რომ იგი საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეთვრამეტე საუკუნიდამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინად. მოდით და ნუ იტყვიან ქებასა და დიდებას ჩვენის ავტორისას! ჯერ ხომ გაამტყუნა ვირხოვი და მერე ზედმიწევნით გამოიციანა სხვა მეცნიერთაგან გამოუცნელი. მაკრამ, ჩვენის ავტორის სამწუხაროდ, აქაც რაღაცა პატარა ზიანი სჩანს. ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ბაიერნის წერილი ამის თაობაზედ, ხოლო ბ-ნი დ. ბაქრაძე თავის ახლად დაწერილ ისტორიაში (გვ. 74) გვეუბნება, რომ ბაიერნის სამთავროს სასაფლაოს ხანად სთვლი-

სო დროთა სივრცეს მეექვსე საუკუნიდამ ქრისტეს წინად მეექვსე საუკუნემდე ქრისტეს მერმედ. თუ ესეა, მაშ, აშკარაა, რომ ჩვენს ავტორს თავისი საყვარელი ბაიერნიც-კი ვერ გაუგია და საწყლისათვის ის უთქმევინებია, რაც არ უთქვამს.

ასეა თუ ისე, მივიღოთ ჯერ ხანად ჩვენის ავტორის მეთე საუკუნე და გამოვიძიოთ—ქართველები ამ ხანაში მართლა იმ მდგომარეობაში ჰყოფილან, რომ თითქო გლახა-მთხოვარებივით დიდ გზაზე მსხდარან და გამვლელ - გამომვლელებისათვის ხელი გაუშვერიათ, ღმერთები უემოგვაწიეთ სამადლოთა, რადგანაც არა ჰქონიათ რჯული წესსა და რიგში ჩაგდებული და, მაშასადამე, მტკიცედ და გამორკვეულად არა სწაპებიან-რა. თუ ჰქონიათ რამ, ისიც მარტო პირველ-დაწყებითი რჯული ბუნებისაო, გვეუბნება ავტორი.

ჯერ ვიკითხოთ, საიდან გამოიყვანა ეს ასეთი ამბავი ჩვენმა ავტორმა? იგი გვეუბნება, რომ სამთავროს საფლავებში ნაპოენი ნაშთნი მოგვითრობენ ამასაო და ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს მაგალითები. სხვათა შორისაო, იქ იპოვეს საცრემლონი: ზოგ ამ პატარა მინის კურკლებზე სახე წარმოადგენს სიმბოლოს ქალდეურ ჰერკულესის სანდიონისასაო, ზოგი — ბაალისას და მარსისასო, ზოგი — ეგვიპტელთა მზისასაო. ამ საცრემლოთა შორის იმისთანანიც აღმოჩნდნენო, ზედ გამოსახულნი არიან სახენი უწინდელის ქართველთა

ქალ-ვაჟისაო. ვაჟი გძელ ხუჭუჭ თმიანია და წვერ-
მოპარსული და ქალი მხრებზედ ჩამოშლილ თმი-
ანი და თავ-საკრავით მორთულიო. იმავე საფლა-
ვებში იპოვნეს ბევრი ვერცხლისა და რკინის ლი-
ლები თუ ბალთები, ორი ოქროსსაყელური, მინის
ქურქელი ვერცხლით შემოსილი და ზედ გამო-
სახულია საქმენი ჰერკულესისა, ქალდეურ სანდი-
ონისასაო. აქვე ნაპოვნია აბსიდიანის დანა, რომე-
ლიც გვანიშნებსო, რომ ძველი მცხეთელები ცეცხლ-
თაყვანის მცემელნი ჰყოფილანო. მოგვითხრობს
რა ყოველს ამას, ავტორი ჰფილოსოფობს:

И такъ, Самтаврскія раскопки... рисуютъ
намъ ихъ (грузинъ), начиная съ X в. до р.
Хр., сначала антропофагами, исповѣдывающими
элементарную религію, превращающуюся мало
по-малу, подъ вліяніемъ политической зави-
симости отъ Мидо-Персіи, нѣчто въ родѣ
эклектическаго культа, въ которомъ элементы
сабаизма, парсизма и слабыя слѣды грече-
скаго политеизма мирно уживаются рядомъ,
не успѣвая, однако, сложиться въ систему
(Сбв. Вѣст., № 2, გვერდი 64).

თუ იმ ნაშთებისაგან, რომელიც ავტორმა ჩამო-
გვითვალა თავის პირველის წერილის გვერდზედ,
ამისთანა „И такъ“-ს გამოიყვანს სხვა ვინმე, ჩვე-
ნის ავტორის გარდა, მაშინ ადამიანმა ხელი უნდა
აიღოს ქკვასა და გონებაზედ, იმიტომ-რომ ამის-

თვის ერთიც და მეორეც ტყუილი და მეტი ბარგი იქნებოდა. ეგ მაგისტანა „И такъ“ ხომ დაასკვნა, მაგრამ თითქო შეკშინებია, არავინ იფიქროსო, ვითომც ამ сабаизмъ-ის, პარსიზმის და ბერძნის პოლიტიეზმის შემოსევით ქართველს პატარა ქკუა და გონება აეხილებოდაო, ავტორი იქვე მისწრებით უმატებს:

Если въ древнемъ грузинскомъ культѣ и сказывается нѣкоторое преобладаніе сабаизма, то это легко объясняется тѣмъ, что сабаизмъ является болѣе элементарнымъ, нагляднымъ, а слѣд. болѣе доступнымъ первобытному міровозрѣнію древнихъ грузинъ, чѣмъ другія религіи.

ამ სახით აფრთხილებს თავის მკითხველებს: ნუ გეგონათ, რომ აქაო და საბაიზმმა, სპარსიზმმა და პოლიტიეზმა ბინა დაიდო ქართველების რჯულში, ამით ქართველებს გონება გახსნოდეთ და მომატებოდეთ რამეო. არაო, ივინი მაინც უფრო საბაიზმს მისდევდნენო, რადგანაც გონება-გაუხსნელ მაშინდელ ქართველთათვის უფრო ადვილად მისადგომი იყო ეგ პირველ-დაწყებითი და თვალდასაჩენი სარწმუნოება, ვიდრე სხვაო. თითქმის იმავე სახით, როგორც სამთავროს სასაფლაო, ქართული მატთანეც გვიხატავს სარწმუნოებას ქართველებისასო და, მატთანეს გარდა, თვით ბატონიშვილი ვახუშტიცაო. აქ ავტორი შემთხვევას არა ჰკარგავს

კიდევ არ განიმეოროს ბევრგან განმეორებული მის მიერ კაცის მკამელობა ქართველებისა, უთუოდ იმისთვის, რომ ამით კარგად გამოუქედოს ყურები თავის მკითხველს, ვინცობაა ბედი არ გაუწყრეთ და არ დაავიწყდეთო.

პირველ-დაწყებით რჯულად მეცნიერებაში ცნობილია თაყვანისცემა ცისა: რა თეორიაც უნდა წაიმძღვაროს კაცმა, თუნდ სპენსერისა, რომელსაც პირველ-დაწყებითი რჯული ადამიანისა გამოჰყავს წინაპართა სულის თაყვანის ცემისაგან, თუნდ ამისი წინააღმდეგი თეორია სხვებისა და, სხვათა შორის, კარიერისას რომელსაც სათავედ პირველ-დაწყებითის, სარწმუნოებისა მიღებული აქვს თვით გარე მოხვეული ბუნება და მისი უშუაშაველო, პირდაპირი ზედ-მოქმედება პირველ-ყოფილ ადამიანის გრძნობა-გონება-ზედ, — მაინც იქ მიხვალთ, რომ პირველ-დაწყებითი სარწმუნოება თაყვანის ცემაა ცისა. ჩვენ ამაზედ გაბმა საუბრისა შორს წაგვიყვანს და ვისაც სურს ამის თაომაზედ ვრცლად სიტყვა მოისმინოს, იმან უნდა მიმართოს, სხვათა მრავალთა შორის, კარიერს, რომელსაც ეს ამბავი, ჩვენის აზრით, მშვენიერად და ნათლად გამოძიებული აქვს¹⁾.

ეს ცის თაყვანის-მცემლობა ერთ-ღმერთობას მოასწავებდა, არა იმისთანას, რომ ეპირის-პირს

¹⁾ კარიერი: ხელოვნება კულტურის საზოგადო განვითარებასთან ერთად. ტომი I, გვ. 46 და შემდეგი.

მრავალ-ღმერთობას, რადგანაც მრავალ-ღმერთობის აზრიც არ იყო ჯერ იმ ხანაში. ამ პირველ-ყოფილ ერთობას—კარიერის სიტყვით—მოჰყვა მრავალ-ღმერთობა, სახელდობრ, თაყვანის ცემა მნათობთა—მზისა, მთვარისა და ვარსკვლავებისა²). ეს მნათობთა გაღმერთება და თაყვანება შეადგენს შემდეგს ხანას სარწმუნოებურ გრძნობის განვითარებისას. ამ ორ ხანაში ადამიანს წარმოდგენილი აქვს ღვთაება განყენებულად; აქ ღვთაება იღვაა, აზრია და მას არავითარს ნივთიერს სახეს არ აძლევს ადამიანი არც გამოხატვით, არც გამოქანდაკებით. დიდი დრო გადის, ვიდრე ადამიანი ცალკე გამოარკვევს ხილულ ბუნებისაგან უხილავ, ხორც-უსხმელს ღმერთებს და ხილულად და ხორცთ-სხმულად გარდაჰქმნის სალოცავად. კერპები, რომელნიც წარმოადგენენ უხილავთ ღმერთთა ან გამოხატულებით, ან გამოქანდაკებით, ახალს ხანას მოასწავებენ სარწმუნოების განვითარებისას და წარმატებისას და ძალიან წინ წასულია, პირველ დაწყებით ბუნების რჯულს რომ შეედაროს. ადამიანს დიდი და ხანგრძლივი დრო მოუხდა, დიდი წინ წაწევა განვითარების გზაზედ, ვიდრე კერპთ-მსახურებამდე მიღწევდა.

2) საბაიზმი, რომელსაც ესე ხშირად იხსენიებს ხოლმე ჩვენი ავტორი, ჰქვიან მნათობთა თაყვანის ცემას და განსაკუთრებით უფრო ვარსკვლავებისას და ცთოპილებასას.

კერპთ-მსახურებაო, ამბობს ლებბოვი: უცი-
ლობლად წარმოადგენს უკვე უმაღლესს ხარისხსა
სარწმუნოებისასა და ერთობ მოასწავებს გონების გან-
ვითარებას, აღმატებულობას, იმაზედ გაცილებით
შორს, რასაც წარმოადგენს პირუტყვთა და ცის
მნათობთა თაყვანის ცემა. კერპობა არისო ნივთი-
ერად გამოხატულობა ღმერთებისა და კერპთმსა-
ხურება კაცობრიობის წარმატებულობის უმაღლესს
ხარისხს გვიმტკიცებსო. ახლა ვნახოთ, იმ ხანაში,
რომელსაც ჩვენი ავტორი აკუთნებს სამთავროს
სასაფლაოს, ესე იგი, მეთე საუკუნეიდან მეორე
საუკუნემდე ქრისტეს წინად, იყო საქართველოში
კერპთ-მსახურება თუ არა.

ჩვენ ვერ წარმოუდგენთ მკითხველს ზედ მი-
წვენილ საბუთს მეთე საუკუნისას ქრისტეს წი-
ნად, ხოლო მეცხრე საუკუნეიდან თითქმის მეხუთე-
საუკუნემდე-კი დღეს მეცნიერებას ხელთა აქვს
უტყუარი საბუთი იმისი, რომ ამ ხანში ქართვე-
ლების სარწმუნოება კერპთ-მსახურება ყოფილა.
ეს ამბავი აღმოჩნდა ასსურელთა ლურსმულ წარწე-
რათაგან, რომელნიც ზოგი ასსურელთ მეფეებს
ეკუთვნის და ზოგი იმ ალაგების მკვიდრთა, საცა
უწინ ჰბინადრებულან ქართველები. ფრანსუა
ლენორმანი³⁾ მოგვითხრობს, რომ ლურსმულნი
წარწერანი ვანისა, Palou და არზრუმის გარეშემო-
სი გვიმტკიცებს, რომ იქაურნი მკვიდრნი, რომელ-

³⁾ წერილი დელორიესთან ლენორმანისა.

თაც ლენორმანი ქართველებად ჰრაცხს, არამც თუ ენითა და ზნე-ჩვეულებით, არამედ სარწმუნოებითაც ერთნი იყვნენო, თუმცა-კი პოლიტიკურად ცალ-ცალკე დაყოფილ თემებს წარმოადგენდნენო. ამ წერილებში მოიხსენიებიან აუარებელი რიცხვი, როგორც იქაურების ღმერთებისა, აგრედვე სხვებისაცაო. ზოგან აღნიშნულია კიდევ, რომ ლაშქრობის ნადავლისაგან რომელს ღმერთს რა ნაწილი დავლისა უნდა ჰრგებოდა და ზოგან ისიც არის, რამდენი რა შეუწირავთ სამღვთოთა, რამდენი და რა საკლავი დაუკლავთ.

ლენორმანის სიტყვით, ეს სარწმუნოება იმაში მდგომარეობდა, რომ თაყვანსა სცემდნენო ერთს უზენაესს სამეულს (ტრიადას). ყველა წარწერა ჯერ იწყება ამ სამ-სამების, თუ სამეულ ღმერთების მიმართ სავედრებელითა და მერე იხსენიებიან სხვა უმცირესნი, მეორე ხარისხის ღმერთებიო. ამ სამეულის უპირველეს ღმერთს ეწოდება „ქალდი“, „ქალდისი“-ო. სარიუკინი, მეფე ასურეთისა (ბიბლიის სარგონი) ამ „ქალდი“-ს იხსენიებს უმაღლეს და უპირველეს ღმერთადაო. ამ სამეულის ორ სხვა ღმერთებს ლურსმულნი წარწერანი წარმოადგენენო იდეოგრაფიულ ნიშნებით, რომელთაც თუ ასსურულად წავიკითხავთ, „Bin და Samas“ გამოდისო⁴).

⁴) ბ-ნი ოქრომქედლიშვილი გვაუწყებს, რომ შემდეგში ეს სახელები ადგილობრივ და არა ასსურელ ენის მიხედვით ასეა წაკითხულიო: Teisla და Ardini.

ეს სახელები ხან მარტივად არიან ხსენებულნი, ხან ბრუნვათა დაბოლოვებითაო, როგორც, მაგალითებრ, ზემოხსენებულნი „ქალდისი“⁵⁾). უკანასკნელი ორნი ღმერთნი წარმოადგენენ: ერთი ატმოსფერასა, ეთერს, ბრწყინვალე ცას, მეორე—მზეს და „ქალდი“ შესავსებლად სამეულისა — მთვარეს⁶⁾). რომ ეს ღმერთები კერპის სახედ იყვნენ, ამტკიცებს ის გარემოება, რომ ასსურელნი მეფენი, როცა მოგვიტხოზობენ თავიანთ გამარჯვების ამბავს მაშინდელ ქართველებზედ, სწავათა შორის, ამბობენ, დავატყვევეთო იმათი ღმერთი „ქალდი“. ანუ „ქალდისი“ და წამოვიღეთ ასსურეთშიო. ხორზაბადის სასახლის ბარელიეფნი წარმოადგენენ ერთს ამისთანა ლაშქრობას ასსურეთის მეფისას და ამ ბარელიეფის მოწმობით ლენორჰანს დიდის დაწვრილებით აწერილი აქვს თურმე საკერპო ტაძარი „ქალდისისა“, რომელიც ასსურთა მეფეს გაუძარცვავს და სატაძრო განძი დავლად წაუღია.

⁵⁾ აქ უნდა შევნიშნათ, რომ ქართულის ენის თვისებისამებრ, თვით ეს ფორმა „ქალდი“—აი სახელობით ბრუნვად ჩაითყლება. ქართულში ხშირია, რომ ნათესაობითი ბრუნვა სახელობითად გადაიქცევა ხოლმე, მაგალითებრ, მამასახლისისა—მამასახლისი, ტფალისისა—ტფილისი.

⁶⁾ აქ უნდა შევნიშნათ, რომ შედარებითი მითალოგია ბევრს მაგალითს წარმოგვიდგენ იმისას, რომ ზოგიერი ღმერთს მთვარისას უფრო დიდ პატივს აძლევდა, ვიდრე ღმერთს მზისას. მაგალითებრ, ძველ ქალდეველთა სარწმუნოებაში ღმერთი მთვარისა უმაღლესი და უდიდესი იყო მზის ღმერთზედ.

რას ჰნიშნავს ეს „სამეულობა“ ღმერთებისა? შედარებითი მითოლოგია რომ მოვიშველიოთ, ამის პასუხს მალე ვიპოვიოთ. ბევრს ერს ქვეყნიერობაზედ— ზოგან მიბაძვით, ზოგან დამოუკიდებლად— თვისის სარწმუნოების ღმერთნი წარმოადგენილნი ჰყოლიათ გუნდ-გუნდად უფროს-უმცროსობის და ძალა-და-ბლის ხარისხებით. თითო გუნდში მოუქცევიათ სამ-სამი ღმერთი თანასწორის ხარისხისა, ხოლო სხვა-და სხვა წოდებისა და მნიშვნელობისა. ზოგან ამისთანა სამეული გუნდი ორია, ზოგან სამიც არის და ამ სამეულთაგან წარმოშობილნი არიან დანარჩენი დაბალის ხარისხის ღმერთნი. მაგალითებრ, ბაბილონსა და ქალდეაში ორი ამისთანა სამეული გუნდი იყო. პირველ ხარისხის, ანუ უკეთ ვთქვათ, უმაღლესის ღმერთების სამეულს წარმოადგენდა ღმერთი „ანუ“, „პირველ შობილი, უუძველესი ღმერთთა შორის, მამა ღმერთთა, მწყობელი საუკუნისა“ (უკუნი—ბნელი, საუკუნო—საბნელე, საბნელეთი). ეს „ანუ“ იყო ღმერთი ცისა: მისი საბძანებელი უძრავი ცაა, უძრავის ვარსკვლავებით. მეორე ღმერთი ამ სამეულისა „ვა“—ა და მოსწავებს შემოქმედობის ძალს ღვთაებისას, და მესამე— „ბელ“. გამჩენელი ზესკნელისა და გამგებელი ვარსკვლავთა მსვლელობისა ცის სივრცეზედ⁷⁾.

ამ პირველ-ხარისხოვან სამეულისაგან ჩამოდიან მეორე სამეულის ღმერთნი: „სინ“, ღმერთი ცოვა-

⁷⁾ ვებერი.

რისა, ძე „ბელ“ ისა, მანათობელი და გამთბობელი დედამიწისა, „ბინ“, ანუ „რამან“ (სირიული „რიმონ“) ღმერთთა ატმოსფეროსი, წვიმისა, ქექა-ქუხილისა და ელვის მომავლინებელი და მესამე—„სამას“ ღმერთთა შვისა, მპყრობელი ცისა, ძე „სინ“-ისა. თურანელთაც სამეულობით სწამებიათ ღმერთები. ამათგან მარტო ერთი სამეული-ლა დახსომებია ისტორიას. თურანელთა სამი უდიდესი ღმერთი ჰყოლიათ, ერთი—ზესკნელისა, მეორე—დედამიწისა და მესამე—ქვესკნელისა. ამ სამეულის გარდა, ბევრი სხვა ღმერთებიცა ჰყოლიათ, რომელთ შორისაც ზოგნი კეთილის-ყოფელნი არიან და ზოგნი ბოროტისა; აგრედვე ეგვიპტეშიაც შენიშნულია სამეულობა ღმერთებისა^{*)}. სამ-სამობით დაყოფილნი გუნდნი ღმერთებისა სარწმუნოებაში აღმოჩენილია ასსურეთშიაც, რომელსაც ღმერთნი და სარწმუნოება ბაბილონისაგან მიუღია და შეუთვისებია. თუ ვიგულებთ, ვითომც ქართველებს სხვისაგან მიეღოთ თავისი რჯული. დაუჯერებელი არა არის-რა, რომ ეს სამეულობა ღმერთებისა შემოსულიყოს ჩვენში ან თურანელთაგან, რომელთაც ხშირად შევხვედრივართ და თითქმის მეზობლადაც ვყოფილვირთ, ან ასსურელთაგან, რომელნიც ჩვენი მტერ-მეზობელნი ყოფილან და რომელთაგანაც ჩვენ ბევრი რამ სხვა გადმოგვიღია, მაგალი-

*) კორში.

თად, ხუროთ-მოძღვრება და ლურსმული წერა, რომელიც, ლენორმანის სიტყვით, ჩვენ ჩვენის ენის თვისებისამებრ, მერე ცოტად თუ ბევრად გადაგვიკეთებია. შესანიშნავი ამ სამეულ ღმერთების გამო ის არის, რომ ქართველებს არამც თუ ასსურელთა ეპოქაში, მერეც, მცხეთის გაძლიერების: დროს, ეს სამეულობა არ დაუკარგავთ. ამას ამტკიცებს ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც ფარნავაზის დროსაც სამეულს ღმერთებს გვისახელებს: „არმაზს, გაიმს და გაცის“ და უმატებს, რომ ამასთანვე „ქართლოსის“ საფლავსა ჰლოცულობდნენ და ჰფიცავდნენო.

ძალიან კეუას ახლოა და ადვილად საფიქრებელი, რომ ლურსმულ წარწერილში მოხსენებული „ქალდი“, „ქალდისი“ იგი „ქართლისი“ იყოს, რომელიც მერე, ბიზანტიის ზედ-გავლენით „ქართლოსად“ გადაკეთდა და რომელიც ქართულმა მითოლოგიამ დაგვესახელა ქართველთა პირველყოფილ წინაპრად და რომელსაც ქართველნი მერეც თაყვანსა სცემდნენ, როგორც ჩვენი მატთანე გვაუწყებს. რასაკვირველია, ამ ჩვენს ნათქვამს, ჩვენს დაახლოვებას ჩვენის მატთანის „ქართლოსისა“ ლურსმურ წარწერილის „ქალდისთან“ უფრო ძლიერი დასაბუთება სჭირია და ჩვენ ძალიან შორს ვართ, ამას რაიმე უცილობელი მნიშვნელობა მივცეთ. ჩვენ აქ ეს ამბავი მოვიხსენიეთ მარტონისათვის, რომ ამ მხრით ყურადღება მიექცეს და

ეს საგანი გამოძიებულ იქმნას ჩვენზედ უკეთ მკოდნეთაგან. შედარებითმა მითოლოგიამ აღმოაჩინა, რომ ეს მითად გადაქცევა მართალისა, თუ მოგონილის წინაპარისა მთელს ქვეყნიერობაზედ შემჩნეულია. ტეილორი, ლებოკი, სპენსერი და სხვანი ბევრს მაგალითს გვიჩვენებენ ამისას და იქამდინაც მიდიან, რომ მოგვითხრობენ დიდის წინაპარის, ანუ გმირის და სხვა გამოჩენილის კაცის უმაღლესს ღმერთად გადაქცევასაც. ამ სახით, დღესაც მონგოლების ჩინგიყაენს ღმერთად ჰხადიან⁹⁾.

ასეა თუ ისეა, ორი სამეულნი ღმერთნი სჩანან ჩვენს პანტეონში, ერთი ასსურელთა ეპოქისა და მეორე—მცხეთისა. აშკარაა, ეს სამეულობა ღმერთებისა ჩვენშიაც, როგორც ბევრგან სხვაგან, ჩვენის ადრინდელის სარწმუნოების გარკვეულს სისტემას მოასწავებს. უყურადღებოდ დასაგდები არ არის ამ გვარი ცნობა ჩვენის მატრიანისა ჩვენის უძველეს რჯულის შესახებ. ერთი ისა, რომ თავდაპირველად ქართველები ერთს ღმერთსა სცემდნენ თაყვანსაო და ეს, როგორცა ვნახეთ, ესეც უნდა ყოფილიყო პირველ-დასაწყისში, ვითარცა კარიერი გვემოწმება საზოგადოდ, როცა პირველ-

⁹⁾ ტეილორი: ანტროპოლოგია, გვ. 356; ლებოკი: დასაწყისი ცივილიზაციისა; სპენსერი: სოციოლოგია და სხვანი.

ყოფილ სარწმუნოებაზედ ჰლაპარაკობს. მას მერმედ ქართველებს, ჩვენის მატთანეს სიტყვით, მრავალ-ღმერთობა შემოუღიათ და ბოლოს ხომ კერპთმსახურება. არც ერთი ეს ცნობა არ ეწინააღმდეგება ისტორიულ დანასკვნსა მასზედ, რომ ყველგან ამ კიბით უვლია რჯულის განვითარებასა და წარმატებას. მესამე ცნობა, რომელსაც, ლენორმანის სიტყვით, ისტორიული საბუთი აქვს,—ეგ სამეულობა ღმერთებისა და ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, როცა ბოლონდელ დროშიაც სამეულს ღმერთებს იხსენიებს, მხარ და მხარ უდგება ისტორიულს საბუთსა.

მეტად საინტერესოა გამოძიება იმისი თუ,—რა მნიშვნელობის ღმერთნი არიან არმაზი, გაცი და გაიმი და რას მოასწავებდნენ, მით უფრო, რომ ჩვენ, თუ არა ვცდებით, ზოგიერთ საბუთს წავაწყდით ამ საკითხის აღსახსნელსა. მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენი წერილები უამისოდაც მეტად გრძელდება და ამიტომაც ამაზედ საუბარი კაცმა ცალკე სჯობს იქონიოს. ეხლა-კი ამას ვიტყვით, რომ ჩვენის ღმერთების პანტეონში ბევრი სხვა ღმერთებიც მოიპოვებიან, მაგალითებრ, „ბოჩი“. თეიმურაზ ბატონაშვილი ასე აგვიწერს ამის კერპსა.

„ბოჩისასა იტყოდეს ამას: ეხსენ შვიდნი ხელნი, რომლითაც ხელმწიფებდა თვითოეულითა ხელითა მათ ყოველთა სხვათა მწვერვალთაგან

შვიდთა მწერვალთა კავკასიისათა და თვითოეულს ხელსა მისსა აქენდა თვისო ფერი ხემწიფება მოფენად სარგებლობისა, წყალობისა, გინა რისხვისა¹⁰⁾. ეს სახედვეო, უმატებს მერე თეიმურაზი: შვიდნი ხელნი ბოჩისანი ნიშენილენ შვიდსა ნათესავთა თარგამოსიანთასა, ქართლოსისა და სხვათა ექვსთა ძმათა მისთა.

უძველესნი ღმერთნი იყვნენ კიდევ ზემოხსენებულნი „გაცი“ და „გაიმ“, ანუ გაისი, თუ გაასი. გაცი კაცის სახის კერპი იყო, ოქროსი, ფეხ-მდგომარე, გაიმი-კი—ვერცხლისა. ამათ გარდა ჯერ კიდევ მამასახლისობის დროს ყოფილა კერპი „ზადენი“, „ანიანი“, „დანიანი“ და ბოლოს აფროდიტეც-კი, რომელიც მესამე საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ მითომ მეფე რევის ცოლს, სეფორსს, ბერძნის ქალს მოეტანოს საბერძნეთილამ და მცხეთას აღემართოს. ფარნავაზ მეფის დროს ხომ უპირველეს ღმერთად, ჩვენის მატთანეს სიტყვისამებრ, შეიქმნა კერპი არმაზი, რომელიც ფარნავაზმა აღმართა და ჩააყენა არმაზის მთაზედ უძველესთა კერპთა—გაცისა და გაიმის შუა. არმაზის ღმერთი წარმოადგენდა ფეხზედ

¹⁰⁾ ეს „ბოჩი“ დღესაც დარჩენილია ჩვენში, მაგალითებრ, ქვემო იმერეთში დღესაც ბალღებს აშინებენ და ეუბნებიან, როცა გაჭირვებულების დაწყნარება ჰსურთ, დაჩუხდი, თორემ „ბოჩია“ მოდის, ბოჩიაო. საკვირველი არა აოის-რა, რომ ძველთაგან დარჩენილი იყოს ეს საშინელი სახელი ძველის, ზოგჯერ მრისხანე ღმერთისა.

მდგომარე სპილენძის კაცს, ტანზე სცმია ოქროს
ჯაჭვი, თავს ჰხურებია ოქროსავე ჩაფხუტი, სამხ-
რენი და თვალნი ზურმუხტისა და ბივრიტისა ჰქო-
ნია, ხელთ სქერია ხმალი „ელვარე და ბრწყინვა-
ლე“, რომელსაც კერპი იქნევდა თურქე აქეთ-იქით
და „შიშითა მისისა მიმთხვევისა და სიკვდილისათა
მის მიერთა არავინ განუკრძალველად შეემთხვევო-
დეს.“

სამწუხაროდ ჩვენდა, არავითარი საბუთი ჯერ
არ აღმოჩენილა, რომ შესაძლო ყოფილიყო გამო-
გვეცნა,—თვითოეული ღმერთი ამ პანტეონისა
რის მომასწავებელი არის და რა აზრს, იდეას
უწინდელ ქართველისას წარმოადგენდა. არ ვი-
ციტ საიდან და თეიმურაზ ბატონიშვილი-კი ზო-
გიერთს ნიშნებს მოგვითხრობს. მაგალითებრ, ერთს
ადგილას ამბობს, რომ არმაზი ნათელისაგან შო-
ბილად იყო წამებულნი. იგივე თეიმურაზი გვა-
უწყებს, რომ მირიან მეფე წმინდა ნინოს სასწა-
ულთ-მოქმედებას „იხილვიდა მცირედ ორგულეზი-
თაო“ და მოჰყავს საიდამპაც ამოწერილი მისი
სიტყვა, წარმოთქმული წმინდა ნინოს წინაშე. ამ
სიტყვისაგან სჩანს, ვითოც არმაზი და ზადენი
იყვნენ ღმერთნი „სოფლის მპყრობელნი წვიმის
ნომყვანებელნი, მზის მომთენგლნი, ქვეყნით ნა-
ყოფთა აღმომყვანელნი. გამომზრდელნი ქართლი
სანი“, ხოლო გაიმი და გაცი „ყოვლისა დაფარუ-
ლისა გამომძიებელნიო“.

აქ დაუჯერებელი არა არის რა. ვისაც შედარებითი მეთოდით უსინჯავს სხვა-და-სხვა რჯულნი, რომელთა ცნობაც მეცნიერებას დღეს ხელთა აქვს, იმას ეცოდინება, რომ ძალნი სოფლის მპყრობელობისა, მზისა და ნათელის მომფენელობისა, წვიმის მომყვანელობისა, ნაყოფთა აღმომცენებლობისა და სხვა ამისთანა მოვლენისა გაღმერთბუენი იყვნენ ყველა ერისაგან მთელს დედამიწის ზურგზედ. ჯერ მინამ მეცნიერება თავის უტყუარის მცნებით არ მიჰშველეს ადამიანს გაგებად ბუნების მოვლენისა, ყველა ეს ძალნი კაცის გონებისათვის მიუწდომელნი და გამოუცნელნი არიან. გონება-კი ადამიანისა იმ თვისებისაა, რომ რა ხარისხზედაც გინდა იღვეს კაცი—ველურია, თუ განათლებული—ყოველთვის წინ უდგა ამ მრავალფერ ქვეყანაში ჰირვეული საკითხი: საიღამ რაა და როგორ? ტეილორი ამბობს, რომ ესეთი საკითხები მარტო განათლებულის კაცის კუთვნილებას არ შეადგენს და ველურ კაცსაც ისე აეკვატება ხოლმე, როგორც მეცნიერებით გონება-გახსნილსაო.

რაკი ესეა და ბუნების დიდნი მოვლენანი უმეცნო კაცისათვის გაუგებარნი არიან, მაშ, რა ჰქნას ახლად ფეხ-ადგმულმა გონებამ კაცისამ, თუ მიზნად ყოველ ამისთანა მოვლენისა არ იწამოს რაღაც ყოველად შემძლებელი, უხილავი არსება და იმას არ მიაწეროს შექმნა და მოვლინება ყო-

ველ იმისა, რის მიზეზი და სათავეც თვითონ ვერ გამოუცვნიდა და ვერ მისწვდომია. აქედამ არის წარმომდგარი ის, რომ უწინდელ დროების ერთი და ეხლაც ველურნი ყველა ამისთანა მოვლენის ასახსნელად ცალკე ღმერთსა ჰქმნიან და ღმერთი ხომ ყოვლად შემძლებელია. მზე—ეს დიდებული მნათობი, ნათელის მომფენელი, სიცოცხლის მომნიჭებელი, მთვარე, ვარსკვლავი, ქარი, წვიმა, ქექა-ქუხილი, ელვა, თვითონ ხეც-კი, რომელიც ერთის ბეწო თესლისაგან, რაღაც დაფარულისა და გონება-მიუწვდომელის ძალით, მრავალ შტოიან უშველებელ საჩრდილობლად გადაიქცევა ხოლმე — ყველა ეს განსაცვიფრებელი ამბავი უმეცნო კაცისათვის სიდუმლოებაა, დაფარული, უხილავი ყოვლად შემძლებელობაა და აქედამ დიდი მანძილი არ არის ამ უხილავის ძალის გაღმერთებამდე. სხვადა-სხვა რჯულთა, სხვა-და-სხვა ერთ-შედარება გვიმტკიცებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ამ გზით უვლია და ყველა მოვლენასა, თუ საგანშიც ცალკე მიუწვდომელი ძალი უგულვებია და ცალკე ღმერთი შეუქმნია ამ ძალის მომასწავებლად, მიზეზად და დასაბამად. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ყოველ ამ შემთხვევაში ძალია საგნისა გაღმერთებული და არა თვითონ საგანი, მაგალითებრ, ძალი მზისა, რომელიც ნათელსა და სითბოს აფენინებს და არა თვითონ მზე.

ამ ერთ გზად სვლას ადამიანისას ერთის სახის

დასკვნაც მოჰყვებოდა და ამიტომაც ვხედავთ სა-
ოცარს მსგავსებას რჯულისას სხვა-და-სხვა ერში,
რომელნიც თავის დღეში ისტორიის გზაზედ ერთ-
მანეთს არ შეჰხვედრიან. მსგავსება-კი ისე გასაოცა-
რია, თითქო ერთმანეთისაგან მიუღიათ, ერთმანე-
თისათვის მიუბაძავთო მაშინ, როდესაც, როგორც
სივრცით, ისეც ყოველისფრით ერთმანეთზედ მი-
უწდომელად დაშორებულნი ყოფილან და არიან.
სეისი, რომელიც თვითონ სახელგანთქმულ სპენსერ-
საც-კი ამისთანაებში მოწმად მოჰყავს, ამბობს, რომ
სწორედ ეს გარემოება (დამოუკიდებლად მსგავსება)
ამტკიცებსო, რომ ბუნება ადამიანისა - სემიტია, თუ
არიელი, ზანგია, თუ თეთრი, დიდ-თავა, თუ
წვრილ-თავა, ყველგან ერთი და იგივეა და, თუ გარე-
მობანი, რომელთ შორისაც ადამიანი ჰტრიალებს,
ერთი და იგივეა, თვითონ მათი შედეგიც ერთ-
და იგივე იქნებაო, ერთმანეთს ეგვანებაო. ამიტო-
მაც გვანება, მსგავსება რჯულისა, ანუ ღმერთებისა
ყოველთვის არა ჰნიშნავს ერთის ერისაგან მეორის
მიერ მიღებას. აქ შესაძლოა, ერთმა ერმა თავის
თავად ისეთივე რჯული შეიქნას, როგორც
სხვა ერმა, მსგავს ბუნებასა და გარემოებაში
მყოფმა.

ამიტომაც ერთისა და იმავე თვისებისა და
მნიშვნელობის ღმერთნი, ხოლო სახელებისა სხვა-
ობით-კი, ყველა ერში მოიპოვებიან. შედარებითი
ნითოლოგია საოცარის, მაგრამ უტყუარის საბუ-

თებით გვიმტკიცებს ამას და მეტის-მეტი კადნიერება არ იქნება ჩვენის მხრით, რომ ჩვენც, თეიმურაზის სიტყვისამებრ, ესევე უწინდელ ქართველებში ვიგულვოთ.

გარდა იმისა, რომ ქართველთა კერპთ-მსახურება მტკიცდება იმისთანა უცილობელ საბუთით, როგორც ლენორმანს მოჰყავს, ისიც დამტკიცებულად ჩასათვლელია, რომ ქართველებს სარწმუნოებური წესი, რიგი და სისტემა უნდა ჰქონებოდათ კარგად გარკვეული. უამისოდ ძნელად წარმოსადგენია კერპთ-მსახურება, რომელც, როგორც უფრო რთული და განვითარებული რჯული, წესსა, რიგსა და სისტემას ითხოვს ლოცვისას, თაყვანის-ცემისას, სხვერპლის შეწირვისას და მებრვე სხვას. თუნდ ეგეც არ იყოს, თვით იგი ამბავი, რომ მაშინდელ ქართველებს საკერპო ტაძრები ჰქონიათ, მერე იმისთანა სატაძრო განძითა და ავეჯით, რომ თითონ ასსურელთა მეფენიც-კი ამავების მოტაცებას და წაღებას ჰქადულობენ, პირდაპირ გვეუბნება ამ რიგისა და წესის არსებობას. რაკი ტაძარია, იქ ლოცვაც არის და სხვერპლის შეწირვაცა; რაკი ლოცვა და შეწირვაა, აქ მღვდელ-მსახურებაც არის და რაკი მღვდელ-მსახურებაა, იქ მაღალ-დაბალნი, უფროს-უმცროსნი მსახურნიც არიან ტაძრისა, თუ კერპებისა და ნუ-თუ ყოველივე ეს უწესოდ, ურიგოდ და უსისტემოდ შესაძლებელია? ნუ თუ ყოველ ამის ამსრუ-

ლებელი რჯული წესსა და რიგში ჩაუგდებელი, სისტემაში მოუყვანელი უნდა იყოს?

ასეა თუ ისე, ცხადია, რომ თუ არ საკუთრივ მათე საუკუნოვან ქრისტეს წინად, მეცხრიდამ მაინც საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ქართველების რჯული კერპთ-მსახურება ყოფილა ქრისტეს რჯულზედ მოქცევამდე. ჩვენ ლებბოკი ვიმოწმეთ, რომ კერპთ-მსახურობა ძალიან შორს გაცილებულია პირველ-დაწყებით სარწმუნოებისაგან და წარმოადგენს უფრო უმაღლესს ხარისხს რჯულის განვითარებისას და წარმატებისას, ვიდრე მნათობთა მსახურება და თაყვანისცემა. თუ ლებოკის სიტყვას არ დაუჯერებს ბაიერნის ჩვენი ბრძოდ დამჯერი ავტორი Письма о Грузии-სა, კარიერი მაინც გადაიკითხოს, ის კარიერი. რომელსაც ასე ხშირად თითონვე იმოწმებს ხოლმე თავის წერილებში. სხვებს აღარ ვიტყვით, იმიტომ რომ ჩვენი ავტორი ამისთანეებს ვერ ეწყობა, რადგანაც თავის პირველ წერილის 49 გვერდზედ ამბობს:

Для этого понадобилось бы много кропотливаго, скучнаго труда, къ которому совѣтъ не располагаетъ кавказъ съ его вѣчно-яснымъ небомъ и жгучимъ (აკი სუროვია იყო!!!) солнцемъ) погружающимъ въ сладкое far niente.

11) ვგ მაშინ იყო, როცა ჰაურდა ქართველების კაცის-მკანლობა დაემტკიცებინა, ეხლა-კი, როცა თავისი უვიცობა უნდა შეგვაწყნარებინოს, „Суровая горная природа, შეიცვალა, ცაც მოიწმინდა და მზეც გაფიცდა.

იყოს ნება მისი მაგ „СЛАДКОЕ“ far niente-ს შესახებ, ჩვენ-კი ამას ვიტყვით, რომ ზეპო ნაჩვენებო გზა სარწმუნოების მსვლელობისა სრულებითაც არა სცოდნია ჩვენს ავტორს, თორემ როგორ იტყოდა, ვითომ შეათე საუკუნიდამ დაწყებული ქრისტეს წინად ქართველებს პირველ-დაწყებითი რჯული ჰქონდათო მაშინ, როდესაც კერპთმსახურება ჰქონებიათ, ესე იგი, დიდათ შორს გავლილი და წინ-წასული რჯული. ლენორმანის მოკლე, მაგრამ დასაბუთებულ სიტყვიდამყე სჩანს, რომ იგი რჯული გარკვეული, სისტემასა და წესში ჩაფარდნილი ყოფილა და, თუ ჩვენი ავტორი თეიმურაზ ბატონიშვილსაც დაუჯერებს, მაშინ ხომ მთლად და დაწვრილებით შეიტყობს ამ წესისა და რიგის ამბავს. დავარწმუნებთ, რომ თეიმურაზი ამისთანებში უფრო სარწმუნოა, ვიდრე ჩვენის ავტორის ბაიერნი.

მაშ, რილას პატრონი გვეუბნება და რამდენჯერმე გვიმეორებს, ვითომ ქართველებს ისეთი რჯული ჰქონებოდეთ, რომ მისი არც თავი იცოდნენ, არც ბოლო, ესე იგი, უწესო და ურიგო იყო. აშკარაა, ამაშიაც ჩვენი ავტორი, ПОГРУЖЕННЫЙ ВЪ СЛАДКОЕ far niente, მართალს გაჰქცევია და ტყუილს გადაჰხვევია. ამასა ჰქვია „ОДНИМЪ ШТРИХОМЪ ОБНЯТЬ“, რომელიც ჩვენმა ავტორმა ასე თავ-მოწონებით დაიქადა Новое Обзорѣніе-ს ფელეტონში. დალოცვილს ბაჟს ხომ არავინ ართ-

მეცდა, ორის შტრიხ-ით სცდილიყო გაეგო რამ, რაკი მისი ერთი შტრიხ-ი ასე ჰსცუდლლუტობს ხოლმე და ამისთანა ხათაბალაში ჰხვევს. თუნდ მესამე შტრიხ-იც ეშველია, რაკი ეგრე იყო, ვინ დაემდურებოდა, მაგრამ

თუ კაცი თვითონ არ არის, რას არგებს მრავალ-შტრიხ-ობა.

წერილი მეტორქეტე.

ჩვენს ერთს წინა წერილში ერთი იმისთანა საქმე დაგვჩა გამოსაძიებელი, რომელსაც, ჩვენის ფიქრით, რჯულის წესთანა აქვს კავშირი. ამიტომაც ჩვენ მისი გამორკვევა ვამჯობინეთ მაშინ, როცა ავტორს *Инема о Грузии*-სას ჩვენის უწინდელის რჯულის სათხრობლად გამოვიწვევდით. ეს საქმე შეეხებოდა სამთავროს საფლავებში ნაპოვნ ნაშთებს, რომელთა შორის ბაიერნმა იპოვა ვითომც ნიშნები ქართველების მიერ კაცის მკამელობისა და მერე ხომ ჩვენმა ავტორმაც თავის მხრით დაასაბუთა ეს ქართველთა მიერ კაცის მკამელობა სამთავროს სასაფლაოს ხანაში, რომლის სივრცე, ავტორის აზრით, იწყება მეთათე საუკუნიდამ და თავდება მეორე საუკუნეს ქრისტეს წინად.

არა ერთხელ გვითქვამს და ეხლაც საჭიროა გავიხსენოთ, რომ ჩვენი ავტორი ჩვენს ლიტერა-

ტურას უკიყინებს, კრიტიკა და შედარებითი მეთო-
დი მისთვის სრულიად უცნობია. ეს მართალია,
ხოლო საბუთი გვაქვს ამის შემდეგ თვით ამისთანა
მოკიყინეს ვუგულვოთ ეგ კრიტიკაც და ეგ შედა-
რებითი მეთოდიც. ახლა ვნახოთ, რა ძალ-ღონიე-
რის კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის კაცი
ყოფილა ჩვენი ავტორი და ამ კრიტიკას და მეთოდს
მართლა რაშიმე იყენებს, თუ ეს სიტყვები მის-
თვის მარტო თქმაა და არა ქმნა.

აი საიღამ გამოჰყავს ჩვენს ავტორს თავისი აზ-
რი, რომ ქართველები სამთავროს სასაფლაოს ხა-
ნაში კაცის მკამლეები ყოფილანო. ბაიერნმაო,
ამბობს იგი, დასინჯა რა სამთავროს საფლავეები,
განცვიფრდაო, რომ ადამიანის ძვლები ერთსა და
იმავე საფლავეში იმდენად არეულ-დარეული იყო,ო,
რომ ერთი მთელი ჩონჩხიც-კი (скелетъ)ვერ ამო-
იღო. გარდა ამისა ერთი საფლავეის გვერდით
ნაცარი ჰნახაო და იმ ნაცარში იპოვნა დამწვარი ძვლე-
ბი ადამიანისა და იქვე ძვლები ხარისა, ცხენისა, ცხვრი-
სა და ქათმისაო. თითონ საფლავეებში არამც თუ მარ-
ტო ჩონჩხები თავისა ენახა შუა გაპობილი, არამედ
ტანიცა, ასე რომ ზოგან ზედა-ტანი ერთს საფ-
ლავეში გამოჩენილა და ქვედა-ტანი მეორეშიო.
„ყოველ ამ გარემოებათაო, უმატებს ჩვენი ავტო-
რი, ბაიერნი იძულებულ ჰყო ეგულენა (предпо-
жить), რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი, არამც
თუ კაცის მკამელნი იყვნენ, არამედ მკვდრის ლეშ-

საც ჰხმარობდნენ საქმელადაო და, როცა ლეში მრს-
ქარბდებოდათ, ბევრი უგროვდებოდათ, გადანარჩენს
საფლავში ინახავდნენო).

ამ სახით, გამოდის, რომ, ჩვენის ავტორის აზ-
რით, ზოგიერთი საფლავი საკუქნაოსავით უხმარი-
ათ ადამიანის ლეშის შესანახავად, რადგანაც ხო-
რავად გამოსადეგი ყოფილა. სხვა რა აზრი უნდა
ჰქონოდეს ჩვენის ავტორის სიტყვებს:

„Питались даже трунами и, когда труповъ
накоплялось много, прятали остатки ихъ въ
гробницахъ.“

ამისთანა ბრძნულად საფლავის გადაქცევა სა-
კუქნაოდ მარტო ბაიერნს და ჩვენს ავტორს თუ
მოუვა ფიქრად, თორე სხვას არა გვგონია ეს
საკუქნაოდ საფლავის გადაქცევა ახალი ამბავია
მეცნიერებისათვის და, რადგანაც ჩვენის ავტორის
„კრიტიკითა და შეჯარებითის მეთოდით“ არის
აღმოჩენილი, დასაჯერებელიც უნდა იყოს. ამი-
ტომაც სამართალი ითხოვს ამის აღმოჩენაშიაც
პირველობა ჩვენს ავტორს დაულოცოთ. მეცნიერ-
ული განსჯა და ბჭობა გავგონილა და ამისთანა?
გავგონილა ამისთანა სასაცილობა!?

ეს კიდევ არაფერია. საქმე ის არის, რომ ბაი-
ერნი ქართველების მიერ ადამიანის ხორცის ჰამას
გადაწყვეტილად არ ამბობს. იგი ამ ამბავს იგო-

1) Сѣв. Вѣст., № 2, გვ. 60.

ნიაობით გვაუწყებს. თვითონ ჩვენი ავტორი ამ მგონიობით გვიცხადებს ბაიერნის აზრსა: „это обстоятельство заставило Байерна предположить-о, თუმცა ესეა, მაგრამ ჩვენმა ავტორმა ბაიერნის предположение გარდაჰქმნა გადაწყვეტილ და უცილობელ ამბავად. იგი ამბობს:

„ჩვეულება მკვდრის ხორცის თქვლეფისაო (пожирать) და ადამიანის შეწირვა კერპებისათვის შემოწმებულია ქართულის მათიანესაგანაცაო. რომ სამთავროს სასაფლაოს ხანაში კაცის მკამლობა არსებობდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ უფროს ერთს იქ ნაპოვნს ძველებში, — ადამიანისაა, თუ პირუტყვისა — სიმსუქნე, ესე იგი, ტვინი (студень) არ აღმოჩნდაო; ამ გარემოებამ იძულებულ ჰყო ბაიერნი ეგულვნა (აქაც предположить), რომ ძველები უხარშავთო?).

ამ აღსავალს კიბეზედ დამდგარი ჩვენი ავტორი უფრო და უფრო მალლა ადის ბაიერნის предположение-საგან. თავის მეორე წერილის 37 გვერდზედ იგი უფრო ძლიერ ასაბუთებს ქართველების მიერ კაცის მკამლობას და ამ გზით ბაიერნის „предположение-თი დაწყებულს ბოლოს და ბოლოს უეჭველ ამბავად ჰბღის. იგი ამბობს:

„Суровая горная природа (Грузин) не легко покорялась человеку и часто въ голо-

дние годы имъ (Грузинамъ) приходилось налагать руку на ближняго. Первыми жертвами становились, конечно, слабые-женщины и дѣти“...

აშკარაა, ჩვენი ავტორი თავის ოსტატს ბაიერნზედ უფრო შორს წასულა ამ შემთხვევაში: რაც ბაიერნს ეჭვით და მგონიაობით უგულვნია, ის ჩვენს ავტორს დაუსაბუთებია და უეჭველობის ტახტზედ დაუბძანებია, ვითარცა გადაწყვეტით გამორკვეული ქეშპარიტება.

რადგანაც სათავე ჩვენის ავტორის დანასკვნისა ამ შემთხვევაში მაინც და მაინც ბაიერნის ნათქვამია, სრულად განუსჯელად, განურჩევლად, უკრიტიკოდ მიღებული მის მიერ, ჩვენ ჯერ გავსინჯოთ,— რამოდენად სარწმუნოა ეს თვითონ ბ-ნი ბაიერნი ზაზოგადოდ და ქართველების მიერ კაცის მკამლობის შესახებ საკუთრად. ბაიერნი უსათუოდ დიდი და შეურყეველი ავტორიტეტი უნდა იყოს, რომ ასე ბრმად აპყვეს ჩვენის ავტორისთანა კაცი, რომელიც ვითომდა უკრიტიკოდ არაფერს იჯერებს, არაფერს ითვისებს. ვნახოთ, ამისთანა ავტორიტეტია ბაიერნი თუ არა.

ბაიერნის წერილები, რომელთაც უკრიტიკოდ აპყოლია ჩვენი ავტორი, გასინჯულია მეცნიერთაგანა და. ჯერ არც ერთი იმისთანა მეცნიერი არ გამოჩენილა, ჩვენის ავტორის გარდა, რომ ბაიერნის დანასკვნი და ნაბკობნი შეეწყნარებინა და

ყოვლად უსაფუძვლოდ არ ეცნა. ჩვენ წინადაცა ვთქვით და არც ეხლათ მეტი გავიხსენოთ, რომ ჯერ თითონ რედაქციამ გერმანულ ჟურნალისამ, საცა ბაიერნმა თავისი წერილები დაჰბეჭდა სამთავროს სასაფლაოს შესახებ, საჭიროდ დაინახა ამ დანასკვნთა გამო პასუხისგება თავის თავისაგან აეხადნა და მთლად ბაიერნისათვის ეკისრებინა.

ყველასაგან არქეოლოგიის მკოდნედ ცნობილი გრაფი უვაროვი პირდაპირ აცხადებს, რომ ბაიერნის დანასკვნი შეუწყნარებელნი არიან³⁾); ე. გ. ტიზენჰაუზენი, რომელმაც ორჯელ გაარჩია ბაიერნის ნათქვამი და ნაწერი სამთავროს სასაფლაოს შესახებ, თითქმის სასაცილოდ იგდებს ბაიერნს. იგი ამბობს:

„ჩემი აზრი შესახებ მცხეთაში ნაპოვნ ნაშთებისა და ბაიერნის უცნაურ დანასკვნისა მე წინადაც გამოვსთქვი. მას შემდეგ უფრო დაწვრილებით შევიგნე ბაიერნის აზრები მცხეთის სასაფლაოს თაობაზედ მისის ორის წერილისაგან, რომელიც დაბეჭდილნი იყვნენ 1872 და 1874 წ. გერმანულ ჟურნალებში⁴⁾). ამ წერილებმა უფრო ცხადად დამანახვეს, რომ ბაიერნის დანასკვნი და მოსაზრებანი

³⁾ Взглядъ на Мичетскій могильникъ, Труды Им. Москв. Археолог. Общества, Т. X, стр. 10.

⁴⁾ აქ ტიზენჰაუზენი იმ წერილებს ასახელებს, რომელიც ჩვენს ავტორს მოჰყავს, როცა ბაიერნზედ ჰლაპარაკობს.

სულ ერთიანად უღონონი და შეუწყნარებელნი არიან“⁵⁾).

აი რა სარწმუნო და ხელ-შეუხებელი ავტორიტეტი ყოფილა ჩვენის ავტორის ხელთ-მძღვანელი ბაიერნი საზოგადოდ. საკუთრივ ქართველების მიერ კაცის მკამლობის თაობაზედ აი რას ეუბნება არქეოლოგიური საზოგადოება ბაიერნს:

„Въ обрядѣ погребленія Байернѣ усматриваеть изъ безпорядка, въ которомъ встрѣчаются кости, особое жертвоприношеніе людей и даже какіе-то слѣды антропофагіи. Между тѣмъ графъ Уваровъ полагаетъ, что безпорядокъ, въ которомъ встрѣчаются кости, можетъ объясниться гораздо проще“⁶⁾.

გრაფმა უვაროვმა, რომელმაც თავის თვალით დასინჯა სამთავროს საფლავები, და მერე ტიზენ-ჰაუზენმა⁷⁾ ცხადად დაამტკიცეს, რომ ის საფლავები, საცა ბაიერნს რამდენისამე კაცის ძვლები ერთმანეთში არეული უნახავს, საოჯახო სამარხნი ყოფილან. ეს ყველაზედ უწინარეს იმითი მტკიცდება, რომ ყოველს ამისთანა საფლავს სახურავად სამიქვა სდებია, ადვილად ასახდელი ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად. ახალის მკვდრის ჩასასვენებლად

⁵⁾ რქვე: გვ. 59.

⁷⁾ იქვე: გვ. 58.

³⁾ Труды четвертаго арх. съѣзда въ Россіи т. I стр. 53 и 54.

ხან ერთს ქვას ახდიდნენ, ხან ორს ერთად, ხან სამსავე იმის და მიხედვით, თუ რა ტანის მიცვალეული უნდა ჩაესვენებინათ. რა თქმა უნდა, ეს უიმისოდ არ მოხდებოდა, რომ ახალის მკვდრის გვამს წინად დამარბულის ძვლები არ მიეწივ-მოეწია, არ აერივ-დაერია ერთმანეთში. გრაფი უვაროვი და ტიზენჰაუზენი ამითი ჰხანიათ იმ გარემოებას, რომ ერთსა და იმავე საფლავში რამდენისამე ადამიანის ძვლებია ერთმანეთში არეული. ასე ყოფილა ბევრგან სხვაგანაც და საკვირველი რად უნდა იყოს, რომ ჩვენშიაც ეგევე ყოფილა. ამის დასამტკიცებლად სხვა საბუთებიც მოჰყავთ ხსენებულთ მეცნიერთ, ხოლო სიტყვის მოკლედ მოქრისათვის ჩვენ აქ არ ვიხსენიებთ.

აშკარაა, ბაიერნს არავითარი საბუთი არა ჰქონია ამ გარემოებისაგან თავისი предположение გამოეყვინა და ჩვენს ავტორს კიდევ საფლავი საკუქნაოდ გადაექცია. რაც შეეხება კაცის მქაპლობას, ეს ისე უღირსად დაინახეს უვაროვმა და ტიზენჰაუზენმა, რომ ყურიც არ ათხოვეს და ამის თაობაზედ ბაიერნს პასუხიც არ აღირსეს. თვითონ ზემომოყვანილი სიტყვები: *даже какіе-то слѣды антропоморфизма* გვიმტკიცებს, რომ ეს აზრი ბაიერნისა თითქმის სასაცილოდაც არის აგდებული.

ჩვენს ავტორს რომ მართლა კრიტიკის გაგება რამ ჰქონოდა და ეს სიტყვა არ დაეხვია ხელზედ მარტო თავ-მოსაწონებლად და მარაქაში გასაწე-

ვად, ესე ბრმად არ დაჰნებდებოდა ამისთანა ავტორიტეტს, როგორც ბაიერნია. აბა, ამისთანა კაცი უკიჟინებს სხვას კრიტიკის არ ხმარებას! მოდით და ნუ იტყვიან: სართი დასწრებისაო.

ეხლა გავსინჯოთ მეორე საბუთი, საიღამაც ბაიერნს და მის ამჟოლს ჩვენს ავტორს გამოჰყავთ თავიანთი დასკვნა ქართველთა მიერ კაცის მქამლობის თაობაზედ. ეს მეორე საბუთი დამწვარი ძვლებია — ადამიანისაჲ თუ პირუტყვისა — ბაიერნისაგან ზოგიერთ საფლავების ახლო ნაცარში ვითომღა ნაპოვნნი; გამოვიძიოთ, — ეგ დამწვარი ძვლები, თუნდა ადამიანისაჲ, კაცის მქამლობას მოასწავებს, თუ მეცნიერება საბუთს გვაძლევს სხვა რამ ვიგულისხმეთ.

შედარებითჲ მითოლოგიამ გამოარკვია, რომ ყოველს ერს დედამიწის ზურგზედ თითქმის ერთნაირი გზა გამოუვლია სარჯულო ფილოსოფიისა და ამ ფილოსოფიას ერთნაირი, ერთ გვარი ჩვეულება მოჰყოლია, ბოლოს წესად და რიგად გადაქცეული. ყველა ერს იმისთანა ხანა ჰქონია, როცა სიკვდილი ჰგონებია დროებითი განსვენება, მიცვალება, მიბარება და არა სამუდამოდ მოკვდომა. ეს რწმენა კაცობრიობას დღევანდლამდე შერჩა, ხოლო სხვა სახით. დღესაც გვწამს, რომ, როცა იქნება, მკვდრებით აღვსდგებით, მეორედ მოვალთ; აქედამ იმ დროს მეორედ მოსვლას ვეძახით. ეხლა გვწამს, რომ სიკვდილით სააქაოს ვშორდებით, პირ-

ველ ყოფილ დროს-კი სიკვდილს ისე უყურებდნენ, როგორც განგრძობას სააქაო ცხოვრებისას. ამასთანავე ეგონათ, რომ ადამიანი სიკვდილის შემდეგაც ისე სცხოვრობს, როგორც ცოცხლობის დროს, ისეთივე სურვილი, ისეთივე საჭიროება აქვს, ისეთივე წყენა და სიამოვნება, სიმშლილი და წყურვილი*).

ეს ამისთანა გამოხატულობა სიკვდილის შემდეგ ცხოვრებისა, რასაკვირველია, ვალად დასდებდა ქირისუფალთ თავის მიცვალებულისათვის ისე ეპატრონათ, ისე მოეველოთ, მისი ცხოვრება ისე მოეწყობათ, როგორც ცოცხლობის დროს. აქედამ არის წარმომდგარი იგი ჩვეულება, რომ მიცვალებულს თან გაატანდნენ ყოველ იმას, რაც სააქაოს იმისთვის საჭირო იყო, რაც უფრო უყვარდა, რაც უფრო ესიამოვნებოდა, რომ საიქაოს ცხოვრება არ გასკირებოდა და ყოველივე ის, — ცოტად თუ ბევრად, — ჰქონოდა, რაც სიცოცხლის დროს ჰქონებია. ამიტომაც, რაკი ოჯახში ვინმე მოკვდებოდა, უკეთეს ტანისამოსით მორთავდნენ; თან საფლავში ჩაყოლებდნენ იარაღს, სამკაულს, ხორაგსა, საკმელ-სასმელს, საფლავზედ დაუკლავდნენ ცხვარს, ცხენს, ქათამს და სხვას ამისთანას, რომ ყოველივე ეს საიქიოს მოიხმაროს საჭიროე-

*) სპენსერი: საფუძველნი სოციალოგიისა; ლეზბოკი: დასაწყისი ცივილიზაციისა, ტეილორი და სხვ ნა.

ბისამებრ. ყოველს ამას მიაბრუნებდნენ მიცვალებულს, არამც თუ მარტო დამარხვის დროსა, დამარხვის შემდეგაც კიდევ დიდ ხანს ეგრე ჰპატრონობდნენ და ეს პატრონობა იქამდე მიდიოდა, რომ იმის კერძს საჭმელ-სასმელს არ მოაკლებდნენ ხოლმე და ზოგან ყოველ დღე და ზოგან დრო გამოშვებით ამ კერძს ცალკე გადასდგამდნენ, მიცვალებულის სული მოვა და შეექცევაო.

ზოგი ერია დღესაც, რომ სუფრიდამ ცალკე კერძს გადასდგმენ ხოლმე მიცვალებულის სული-სათვის. თიჯიელნი (ველური ხალხია) დღესაც ნაწილს ხორავისას ცალკე გადისფრიან, როცა ჰამასმაზედ სხედან, რომ მიცვალებულის სული უნაყოფად არ დარჩეს. სპენსერს მოჰყავს მალკომი იმის მოწმად, რომ ბილახნი (ველური ხალხია) სასმელს ისე არავის არ უთავაზებენ, რომ თავი არ გადაუქციონ, ვითომ-და მიცვალებულსაც ერგოს რამეო. სმიტი მოგვითხრობს, ამბობს სპენსერი, რომ არაუკანელნი (ველური ხალხია) ყოველთვის სასმელს თავს გადაუქცივენ ხოლმე და ყოველის საჭმლის ნაწილს ცალკე გადასდებენ მიცვალებულის სულისათვის უწინარეს იმისა, მინამ თვითონ ჰამასმას დაიწყებენო.

განა შორს არის ყოველს ამაზედ ჩვენი საკუთარი ჩვეულება, რომ მკვდრის ხსენებაზედ ღვინოს თავს გადაუქცივთ და ხან პურზედ დავაწვევთ, ხან მიწაზედ, იმისდა მიხედვით, ვდგევართ, თუ

ვსხედვართ და პური ხელთ გვაქვს, თუ არა სმის დროს. ეს ჩვენი ჩვეულება სწორედ ამ სათავიღამვე მომდინარეობს.

რომ ეს ასეთი რწმენა თითქმის ყველასა ჰქონია ერთს დროს, ამისი უკეთესი საბუთი იგია, რომ დღესაც ყველგან დარჩენილია ჩვეულებად სამკედრო ტაბლა. როგორც ჩვენში, ისე ბევრგან სხვაგან და სხვათა შორის ევროპაშიაც დღესაც წელიწადში ერთხელ მაინც მიცვალებულს მიუტანთ ხოლმე სასაფლაოზედ ტაბლას ხორაგითა და სხვა სასმელ-საქმელით. ჩვენი კოლიო, წანდილი, ქელეხი, მკედრის სულისათვის საკლავის დაკვლა სხვა არა არის-რა გარდა იმისი, რომ ნაშთია იმ რწმენისა, ვითომც სული მიცვალებულისა არ მოგვიზიდესო და საზრდო მივაწოდოთო. ამ რწმენის ნიშნებს ბევრ სხვა ჩვეულებაშიაც იპოვის კაცი, თუ გონება გაადევნა.

გარდა ამისა, რომ კირისუფალნი მიცვალებულის სულისათვის საქმელ-სასმელსა ჰზრუნავდნენ, თავის თავს მოვალედა ჰრაცხდნენ მიცვალებულის სულს ის მოწყობილობა არ მოაკლონ, რაც სიცოცხლის დროს ჰქონდა. ეკონათ, რომ მიცვალებულს სიკვდილის შეადეგ ყოველივე ის დასჭირდება, რაც სააქაოსა სჭირდებოდა. ამიტომაც, როგორცა ვსთქვით, სახნავს იარაღს, საყვარელს ცხენს, თუ ხარს ზედ დააკლავდნენ, ზოგან თან ჩააყოლებდნენ ხოლმე საფლავში. ამისთანა რწმენამ იმ

საზარელ ჩვეულებამდე მიაღწევინა ადამიანს, რომ მიცვალებულის მოსამსახურებს, მიცვალებულის ცოლს შიგ ჩააყოლებდნენ ხოლმე საფლავში იმ აზრით, რომ ყოველივე ეს იქაც დასჭირდებაო. სპენსერი, როცა ამ მკვდრისათვის საკმელ-სასმელ-ზედ და მოსამსახურების თან ჩაყოლებაზედ ჰლაპარაკობს, გვეუბნება, რომ ორი მიზეზი იყო ამისთანა წესისა და რიგისაო: ერთი ისა, რომ საკმელ-სასმელი არ მოაკლდეს მიცვალებულის სულსაო და მეორე ისა, რომ მოსამსახურე და ცოლი იქაცა ჰყვანდესო. ეს პირველ ხანებში სამარხი რიგი იყო და მერე თანდათან რჯულის წესად შეიქმნაო⁹⁾.

ბევრგან ჩვეულებად მიცვალებულის დაწვაც ყოფილა, პირდაპირ დამარხვის მაგიერ. ინდოელნი, ბუდის მოძღვრებისანი, სწვავდნენ მიცვალებულსა¹⁰⁾. არიელნი - კელტნიც ასრევ იქცეოდნენ¹¹⁾. რა თქმა უნდა, დასწვავდნენ მიცვალებულისათვის თან გასატანებელსაც — ადამიანი იქნებოდა, თუ პირუტყვი. ლებბოკი ამბობს, რომ ეს დაწვა მიცვალებულისათვის გადადებულის სწვერპლისა — ადამიანია, თუ პირუტყვი — ყველა ძველ რჯულში მოიპოვებაო. ეს წესი წარმოადგენსო აუცილებელს საფეხურს ყოველის რჯულის განვითარების კიბე-

⁹⁾ სპენსერი: საფუძველნი სოციოლოგიისა, გვ. 282, 281.

¹⁰⁾ იქვ, გვ. 275.

¹¹⁾ კარიერი: გვ. 106.

ზეო. იგი გვარწმუნებს, რომ არც ერთი რჯული არ არის, რომ ეს გზა არ გამოველოსო. ლებბოკიც თანახმაა სპენსერისა, რომ ეს წესი ჯერ სამარხი წესი იყო და მერე რჯულის წესად გადაიქცა და იმ მიზეზთაგან წარმოსდგაო, რომელსაც სპენსერი გვაუწყებს, როგორც ზემოდ უკვე მოვიხსენიეთ. ლებბოკი გვიხსნის, საიდან წარმოსდგება ჩვეულება მკვდრისათვის გადადებულ შესაწირავის დაწვისა. იგი ამბობს, რომ ჯერ, რასაკვირველია, ეგონათ მკვდრის სულნი მართლა სკამენ შეწირულსაო და მერე, როცა არა ერთხელ და ორჯელ ჰნახეს, რომ შეწირული ხელუხლებლად რჩება და სულთაგან არ იქმევა, აშკარაა, ის აზრი ებადებათ, რომ სულნი მარტო სულიერ ნაწილს შეწირულისას იწირავენ¹²⁾.

აქედამ არის წარმომდგარი წვა შესაწირავისა, რომლის გამოც ხორციელი ნაწილი, სულთათვის უვარგისი, სრულიად იწვის და სულიერიკი, ბოლის სახით, მალლა აღის, ვითომ-და სულის სახპარად და სარგოდ.

იმავე გრძნობამ, იმავე მიზეზმა, რომელმაც ადამიანს ჩააგონა პირუტყვის შეწირვაო, ამბობს ლებბოკი, მიიყვანა ადამინი შეწირვის უმაღლეს ხარისხამდე, ესე იგი, კაცის სხვერპლად შეწირვამდეო. იმ განვითარების ხარისხზედ, რაზედაც მდგარან

¹²⁾ ლებბოკი: დასაწყისი ცივილიზაციისა, გვ. 263.

ადამიანები პირველ-ყოფილ დროს, ეს ამბავი იმოდენად ადვილად მისაღებია ადამიანისათვისა, რომ ეს სხვერპლად გაწირვა ადამიანისა ჩვეულებად ჰქონია ყოველს ერსა მთელს ამ ქვეყნიერობაზედაო. ამის გამო სრულიად უსაპართლო იქნება მივაწეროთ ეს ამბავი ადამიანის გამხეცებულობასაო. პირიქით, იგი გვანიშნებს ღრმასა და ღრმად გამსქვალულს გრძნობას სარწმუნოებისას, მხოლოდ უკულმართად და შეცდომილად მიმართულსაო.

მართლაც, ეს შეწირვა ადამიანისა წვითა, დაკვლითა, თუ ცოცხლადვე მკვდართან ერთად დამარხვითა, ჯერ სამარხის წესად ყოფილი, ანუ, უკედ ვსთქვათ, მკვდრის სულიათვის თან გასაყოლებელი, ესე იგი, ჯერ სამკვდროდ დადებული და მერე რჯულის წესად, საღმრთოდ გადაქცეული, ყველგან არის შენიშნული. კართაგენელთა, როცა დამარცხებულ იქმნენ ალათოკლესაგან სიცილიაში, დასწვეს შესაწირავად რამდენიმე ტყვე. ასსურელნი ამისთანავე მსხვერპლს სწირავდნენ თავის ღმერთს ნერგალს. საბერძნეთშიაც ყოფილა ეს ჩვეულება, თუმცა ისე ხშირად არა, როგორც სხვაგან, რადგანაც ამისთანა წესი მათს მითოლოგიას ეუცხოებოდა. კლასიკური მწიგნობრობა ადამიანის მსხვერპლად წვას ბევრგან იხსენიებს, მაგალითებრ, პატროკლის დაწვას და მასთან ერთად ტროიანელ ტყვეებისას, ცხენებისას და ძაღლებისას. რომის ისტორიაში უფრო ხშირად შეხვედებით ამისთანა

ანბებს თითქმის ბოლომდე დრომდე. ცუხარმა ორი ჯარის კაცი შესწირა ღმერთებს. აგვისტოსა შესწირა ერთი ქალწული ქალი, სახელად გრეგორია. ანტიოქიის ტაძრის განახლების დროს ტროიანემაც-კი შესწირა ერთი სული.

ევროპაში ამ ჩვეულების მაგალითებს კარგახნის მემდევაც ვპოულობთ. სკანდინავიაში ღმერთს ოდინს 893 წელს შესწირეს იქაურ მეფის შვილი. იარლმა გაკონმა შესწირა ღმერთებს თავისი საკუთარი შვილი. 993 წ მეფე შვედებისა დომალდი დაუწვევს ღმერთს ოდინს შესაწირავად სიმშილის ასაცილებლად. ტეილორი ამბობს, რომ ევროპაში მას აქედ, რაკი გადავარდა ცოლებისა და მოსამსახურეების თან გაყოლება, ცხენის დაკვლა მიცვალებულის საფლავზედ და მიცვალებულთან ერთად მისი დამარხვა კიდევ დიდ ხანს იყო ჩვეულებადო. ამისი მაგალითი ყოფილა ჯერ კიდევ 1781 წ. ინგლისში და ბევრგან სხვაგანაც. დღესაც მიცვალებულს უკან მიაყოლებენ ხოლმე ცხენსა. ეს ჩვეულება ჩვენშიაც არის დღეს; ამ შემთხვევისთვის ცხენს უკუღმა შეჰკაზმენ, ვითომ-და მიცვალებულის უკან მოსაბრუნებლად.

ლებბოკის სიტყვით, ებრაელთაც ჰქონიათ ადამიანის სხვერპლად გაწირვა დაწვითა, თუ დაკვლითა. ამ რჯულად ქცეულს წესს ისე შეუხურებია ადამიანის გონება, რომ ბევრგან არამც თუ შესაწირავს ადამიანს სწვავენენ, თვითონ თავის ნები-

თაც ცეცხლში სცვივოდნენ და ამ რიგად გაიწირვიდნენ ხოლმე თავს. ეს იყო, ლებოკის სიტყვით, ინდოეთში, ორსავ არაბეთში, საცა ყოველ დღე დანიშნულს დროს ადამიანს სწირავდნენ ღმერთად აღიარებულს ცეცხლს და ზოგნი თვითონაც თავის ნებით შიგა ცვივოდნენ და ამ რიგად ღმერთს სწირავდნენ თავსა.

✓ სლავიანებს, როგორც ბევრს სხვასაც, ჩვეულებად ჰქონიათ თან ჩააყოლონ, ანუ დასწვან მიცვალებულთან ერთად იმისი ქონება, იმისი პირუტყვი, მოსამსახურეები, ცოლი. ღუნაისპირელნი ბოლგარნი მიცვალებულთან ერთად ჰმარხავდნენ იმის ცოცხალს ცოლსა, მოსამსახურეებსა და ზოგჯერ სწვავდნენ მიცვალებულთან ერთად. ერთს მატიანეში აწერილია დამარხვა ერთის სოვდაგრისა ბოლგარიაში. მდიდრად მოსილი გვამი მიცვალებულისა დაუწვავთ და მასთან ერთად დაუწვავთ აგრედვე იმისი მრავალი ქონება, ზორაგი, სანოვაგე, ძაღლი, ორი ცხენი, ორი ძროხა, ქათმები, მამლები და ახალგაზდა მოახლე, დგმარხვის დღეს დაკლული.

ყოველი ესტრომ წავიმძღვაროთ და მივმართოთ იმ სამთავროს საფლავების ახლოდ ყოფილს ნაცარს, საცა ბაიერნს, ჩვენის ზეტორის სიტყვით, უპოვნია დამწვარი ძვლები ადამიანისა, ხარისა, ცხენისა, ცხვრისა და ქათმისა, განა შორს ვიქნებით მართალზედ ვიგულისხმოთ, რომ ქართველებსაც

წესად და ჩვეულებად ჰქონიათ წვა მკვდრის საფლავზედ მიტანილ მსხვერპლისა ადამიანისა თუ პირუტყვისა, ისე, როგორც თითქმის ყველა სხვა ერს იმ აღრინდელ ხანაში, რომელსაც ეკუთვნიან პირველის ორის რიგის საფლავნი სამთავროსი. რომლის ძველის-ძველობა ჯერ გამოცნობილი არ არის მეცნიერთაგან დაბეჯითებით და რომლის ზოგიერთი ნაშთი, ვირხოვის სიტყვით, მიეწერება კულტურის ორი ათასის წლისას ქრისტეს წინად. ეს არამც თუ საგულისხმოა, უეჭველიც უნდა იყოს, ნამეტნავად იმისათვის, ვინც ჩვენზედ უფრო დაწვრილებით ჩააკვირდება შედარებითს მითოლოგიას. ჩვენი ავტორი აბა ამ ჩაკვირებისათვის რად შეიწუხებს თავს მაშინ, როდესაც უბეში ჩასჯდომია იმისთანა ავტორიტეტს, როგორც ბაიერნია. ამისთანებში ჩვენი ავტორი მარტო ბაიერნს იცნობს და იმის წყალობით გამოდის იოლად. ამაზეა ნათქვამი: მითხარ, ვის იცნობ, გეტყვი, ვინა ხარო.

მეორე საბუთი ქართველების მიერ კაცის მკამელობისა ხომ ის არის ჩვენის ავტორისაგან წარმოდენილი, რომ ბაიერნმა სამთავროს საფლავების ადამიანთა ძვლებში ტვინი ველარა ჰნახა და აქედამ იგულვა, ვითომც იგი ძვლები უხარშავთო. თუ გავიხსენებთ, რომ იგი ძვლები ორი ათას წელიწადზედ ნაკლებისანი არ არიან, ავტორისავე სიტყვით, მაშინ ეს საბუთი უტვინოსათვისაც-კი ყოვლად შეუწყნარებელი იქნება. ამოდენადვე შეუწყნარებელია თვითონ ჩვენის ავტორის საკუთარი საბუთი, ვითომც მკახე და მოუცემელი ბუნება საქართველოსი იძულებულ ჰყოფდა ქართვე-

ლებს სიმშვილობის დროს ერთმანეთი ეკამათ. ეს ისეთი საბუთია, რომელიც თავის თავსვე აბათილებს, რადგანაც საქართველოს ბუნების აგრე ხსენებისათვის ჯერ საჭიროა კაცმა თვალები დაითხა როს და გრძნობიერება, ცნობიერება დაიხშოს ამ ორსავე საბუთზედ, ჩვენის ავტორის მიერ გაფუჭებულებზედ, პასუხი უკვე მოვახსენეთ ჩვენს მკითხველს წინა წერილში და ხელ---ახლად განმეორება თქმულისა მეტია.

ამ სახით, ჩვენის ავტორის მიერ მოქსოვილი და ბეჭედ-დაკრული კაცის მქამელობა ქართველების მიერ ზღაპრად უნდა ჩაითვალოს, თუ ამისათვის იმაზედ მეტს საბუთს ვერ გამოგვიჩხრეკს, რომელიც მოყვანილი აქვს თავის წერილებში. ვიმეორებთ, ჩვენ ამით იმის უარ-ყოფა-კი არ გვინდა, ვითომც ქართველებს ეგ საზარელი ჩვეულება ოდესმე არა ჰქონოდეთ. იქნება ჰქონდათ, როგორც ბერს სხვას, მაგრამ ქართველების კარგად თუ ავად ხსენებისათვის რაკი დანახულია საჭიროდ ამისი თქმა და მერე დაეინებითაც, სხვა საბუთებიც უნდოდა და არა იმისთანა უხერხულად მოქარგული, როგორც ავტორს და იმის წინამძღოლს ბაიერნს უნებებიათ. აქაო და ღმერთს ჩემთვის მოუნიჭებიაო ОДНИМЪ ШТРИХОМЪ ВСЕ ОБНЯТЬ, თითო მარცვლობით ასაკენკს, კრიტიკის ცხრილში გასატარებელს ჩვენი ავტორი ნიჩბითა ჰხვეტს გაუცხრილავად და გადაუნიავებლად. მართალია, ამისთანა ქცევას თუ შრომას მარტო ერთი ის ღირსება აქვს, რომ ჩქარია, მაგრამ ესეც-კი საცოდნელია, რომ

ზოგჯერ ისაყენარე კმდბბბბ სჯობს სიჩქარესა ქე-
ბუღსა.